

TAMPEREEN YLIOPISTO

Kirsi Nevala

Kerjäläisiä ja jauhomattoja – 1860-luvun nälkävuodet muistitietoaineistoissa

---

Yhteiskunta- ja kulttuuritieteiden yksikkö

Historian pro gradu -tutkielma

Tampere 2015

Tampereen yliopisto

Yhteiskunta- ja kulttuuritieteiden yksikkö

NEVALA KIRSI: Kerjäläisiä ja jauhomattoja – 1860-luvun nälkävuodet muistitietoaineistoissa

Pro gradu -tutkielma, 84 s., 6 liites.

Historia

Maaliskuu 2015

1860-luvulla koettiin Suomen historian viimeinen laaja nälkäkatastrofi. Suuret nälkävuodet olivat seurausta useampien vuosien huonosta sadosta. Tiedonvälityksen ja liikenneyhteyksien kehittymättömyyden vuoksi katastrofi laajeni lähes koko maahan, ja jopa 100 000 henkeä joutui lähtemään kodistaan elantoa etsimään. Näiden kerjäläisjoukkojen mukana levisivät taudit niillekin alueille, joilla ei kato ollut tehnyt tuhojaan. Yhteiskunnan avustusmekanismit eivät toimineet kriisin laajuuden vuoksi, ja nälkävuosina menehtyi 8 % Suomen väestöstä.

Pro gradu -tutkielmassani tutkin, millainen kuva näistä 1860-luvun nälkävuosista välittyy 1900-luvun alussa kerättyjen muistitietoaineistojen perusteella ja vertailen sitä tutkimuskirjallisuuteen. Muistitietoaineistojen avulla selvitän, millaisia asioita ihmiset muistavat nälkävuosista noin 50 vuotta niiden jälkeen ja millaisia asioita nälkävuosista on välitetty seuraavalle sukupolvelle. Muistitietotutkimuksen metodologian mukaisesti tutkimuksessani olennaista on se, millaisia asioita ihmiset nälkävuosista kertovat, eikä niinkään se, kuinka todenmukaisia nuo kertomukset ovat.

Lähdeaineistona olen käyttänyt Etelä-Pohjalaisen osakunnan vuosina 1915–16 ja Suomen Historiallisen Seuran vuosina 1916–17 keräämiä muistitietoaineistoja sekä Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kansanrunousarkiston nälkävuosia koskevaa muistitietoaineistoa. Näihin aineistoihin on koottu useiden kertojien muistoja ja tarinoita nälkävuosista. Koska aineistojen keräämisen ja muisteltavien tapahtumien välinen aika on noin 50 vuotta, on aineistoja analysoitaessa tärkeää ottaa huomioon myös tuon aikavälin tapahtumat. 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa suomalaisessa yhteiskunnassa tapahtui paljon muutoksia, jotka ovat vaikuttaneet myös siihen, miten ihmiset 1860-luvun nälkävuosia muistelevat.

Tutkimukseni perusteella nälkävuosista muistetaan poikkeukselliset sääolosuhteet, ihmisten käyttäytymisessä ja ulkonäössä tapahtuneet muutokset, kerjäläisyys, nälkävuosien ravinto sekä kuolema. Näissä on paljon samaa kuin nälkävuosista tutkimuskirjallisuuden perusteella muodostuvassa kuvassa. Kuitenkin näkökulma poikkeaa tutkimuskirjallisuudessa esitetystä. Muistitietoaineistojen kertomuksissa asioita kuvataan yksilön näkökulmasta, tutkimuskirjallisuudessa taas asioita pyritään katsomaan laajemmin, yhteiskunnan näkökulmasta. Tällöin samoista asioista saatetaan puhua eri tavalla.

Asiasanat: suuret nälkävuodet, katovuodet, muistitieto, kerjäläiset, kuolema

Sisällys

1. JOHDANTO	1
1.1 SUURET NÄLKÄVUODET 1866 - 68	1
1.2 Aiempi tutkimus.....	4
1.3 Tutkimuksen metodologia	6
1.5 Tutkimustehtävä	10
1.4 Lähdeaineisto ja sen erityispiirteet	13
2. UUDISTUSTEN AIKA	17
2.1 Muutokset maataloudessa	17
2.2 Uudistukset hallinnossa ja koulutuksessa	19
2.3 Vaivahoito 1800-luvun lopulla.....	20
3. AJANJAKSO NÄLKÄVUOSISTA VUOTEEN 1918	21
3.1 ”Nöyrät vuodet”	21
3.2 Laillisen suojelun järjestelmä heikkenee	22
3.3 ” <i>OLI YHTEISYMMÄRRYS, JOKA NYT ON KADONNUT</i> ”	26
4. LUONNONOLOSUHTEET	29
4.1 Nälkävuosien sääolosuhteet	29
4.2 Jatkuvat sateet toivat nälän	30
4.3 Halla vei viimeisen toivon sadosta.....	32
5. IHMISTEN KÄYTTÄYTYMINEN	34
5.1 ”Jokaisen iloisenkin luonteen oli surumielisyys voittanut.”	34
5.2 Nälkävuosien rikollisuus.....	37
6. KERJÄLÄISYYS	42
6.1 Kerjäämisen historiaa	42
6.2 Kerjäläisyys nälkävuosina.....	44
6.3 Kerjäläisyyden kuva muistitietoaineistoissa	48
7. HAPEROA LEIPÄÄ JA JAUHOMATTOJA – NÄLKÄVUOSIEN RAVINTO MUISTITIETOAINESISTOISSA	53
7.1 Petusta suolaheinään – hätäravinto Suomessa	53
7.2 Vanha tuttu pettuleipä.....	54
7.3 Jäkäläleipä.....	56
7.4 Haperoa leipää ja torajyviä.....	57
7.5 Jauhomatot.....	59
7.6 Lehmiä avulla selvitettiin nälkätalvesta.....	61
8. ”IHMISIÄ KUOLI KUIN RUSSAKOITA” – KUOLEMA MUISTITIETOAINESISTOISSA	64
8.1 Kuolleisuus nälkävuosina	64
8.2 Hautaamisen historiaa	65
8.3 Hautaaminen ja kuolleiden siunaaminen muistitietoaineistoissa	66
8.4 Kuolemaan liittyvät tarinat	68
8.5 Taudit	71
8.6 Suunta parempaan	73
9. LOPUKSI	75
LÄHTEET JA KIRJALLISUUS	78
LIITE 1. SAATEKIRJE SHS:N NÄLKÄVUOSITOIMIKUNNAN KERÄYKSEEN	85
LIITE 2. KÖYHÄIN LASTEN KIITOSLAULU	88
LIITE 3. KÖYHÄIN LASTEN KIITOSLAULU HOITOLASSA	90

1. Johdanto

1.1 Suuret nälkävuodet 1866 - 68

”Wiisikymmentä vuotta on kulunut siitte kun maatumme kohtas yksi niitä raskaita onnettomuuksia jollaisista kansamme historia ainoastaan vuosisatojen väliajoilla tietää kertoa. Silloin luonnonjärjestys sekos tavallisesta normaalijärjestyksestensä, josta oli seurauksena että melkein kaikki ihmisravinnoksi kelpaavat viljelyskasvit tuhoontuivat, josta taas oli seurauksena yleinen nälkä ihmisten keskuudessa. Josta syystä se aika tunnetaan nimellä nälkävuodet v.1866 – 67 – 68.”¹

Tässä pro gradu–tutkielmassa tutkitaan, millaisena nämä 1860-luvun nälkävuodet näyttäytyvät noin 50 vuotta itse tapahtumien jälkeen kerätyissä muistitietoaineistoissa.

Suomi oli 1860-luvulla maatalousyhteiskunta, sillä noin 90 % väestöstä ansaitsi elantonsa maanviljelystä. Usein maanviljely tuotti elannon vain viljelijälle itselleen ja tämän perheelle, ylimääräistä ei juurikaan jäänyt. Viljantuotanto oli pääosin yhden viljakasvin, rukiin, varassa. Suomen väkiluku oli kasvanut voimakkaasti 1860-luvun puolivälistä lähtien. Koska maata ei riittänyt kaikille viljeltäväksi, lisääntyi tilaton väestö jatkuvasti.² Alueelliset erot olivat suuret. Viipurin ja Oulun läänissä talolliset muodostivat huomattavan enemmistön, kun taas monilla alueilla Lounais-Suomessa he olivat vähemmistönä.³

Suomessa ei 1860-luvulla ollut koko maan laajuisia toimivia viljamarkkinoita, koska kulkuyhteydet katoalueille eivät toimineet riittävän hyvin. Lisäksi Suomi oli menettänyt viljan omavaraisuuden 1830-luvulla, ja 1860-luvulla tuontiviljan osuus oli 17,5 % leipäviljan kokonaismäärästä.⁴ Viljaomavaraisuuden menetys johtui siitä, että alkeellisilla ja tehottomilla viljelymenetelmillä ei pystytty täyttämään kasvavan väkimäärän tarpeita. Viljan tuontia ulkomailta pidettiin helpompana keinona kuin maatalouden kehittämistä. Tämä menettely osoittautui virheelliseksi 1860-luvun katovuosien koittaessa.⁵

---

¹ SHS. Törmä, Frans. Tyrvää. 1917.

² Pitkänen 1992, 92–93; Pitkänen 1991a, 44–48.

³ Pitkänen 1993, 63–64.

⁴ Ikonen 1991a, 83.

⁵ Savolainen 1989, 24.

1860-luvun Suomessa infrastruktuuri oli heikko, mutta se kehittyi huomattavasti 1800-luvun loppupuolella. Maantieverkon kilometrimäärä kaksinkertaistui vuodesta 1807 vuoteen 1875. Myös höyry- ja purjelaivojen sekä vetureiden ja tavaravaunujen määrät kasvoivat huomattavasti⁶ vuosien 1862 ja 1867 välillä.⁷ Vuonna 1862 avattu rautatie ulottui kuitenkin vasta Helsingistä Hämeenlinnaan⁸. Kulkua vesiteitse hankaloittivat kosket ja kannakset.⁹ Joitakin kanavia oli rakennettu, mutta vain osa alueista oli saavutettavissa vesiteitse. Myös terveyspalvelut olivat kehittymättömiä: 1860-luvun alussa Suomessa oli 120 lääkäriä ja 10 sairaalaa.¹⁰ Läänien pääkaupungeissa¹¹ sijainneiden lääninsairaaloiden lisäksi oli 1800-luvun puoleen väliin mennessä perustettu kolme yleistä sairaalaa Ahvenanmaalle, Sortavalaan ja Tampereelle.¹²

Suomen rahareformin toteuttaminen 1860-luvulla viivästyivät useiden katovuosien ja Venäjän rahauudistussuunnitelman kariutumisen vuoksi. Lisäksi ulkomaiden tapahtumat¹³ vaikuttivat myös Suomen talouteen. Näiden seikkojen vuoksi Suomen talouselämä oli kriisitilanteessa jo ennen suuria nälkävuosia. Tämä vaikutti siihen, ettei valtio ollut halukas viljantuontiin ulkomailta, vaan viivytti päätöstä niin pitkään, että syksyn 1867 kadon yllättäessä alkoi olla jo liian myöhäistä.¹⁴ Jukka Pekkarinen esittää artikkelissaan *Yhteiskunnallisten kriisien merkitys* kysymyksen, olisiko nälkäkatastrofi voitu välttää, jos taloudellinen tilanne olisi ollut toisenlainen.¹⁵

Suuret nälkävuodet olivat seuraus useammista huonoista satovuosista. Ensimmäinen huono vuosi oli 1862, jolloin lähinnä pohjoiset läänit kärsivät kadosta. Seuraava katovuosi oli 1865 ja myös tämä katovuosi vaikutti eniten Suomen pohjoisemmissa osissa. Vuonna 1867 halla tuhosi sadon lähes koko Suomessa. Ainoastaan Viipurin läänissä sekä eräissä osissa Turun ja Porin läänien, Uudellamaalla ja Mikkelissä kato ei ollut täydellinen. Kuitenkin myös näillä alueilla sato oli huomattavasti heikompi kuin yleensä.¹⁶ Kadot vaikuttivat viljan markkinahintaan. Talvella 1862–1863 ruistynnyrin hinta oli noin 40 % korkeampi kuin normaalina vuonna. Kuolleisuus ei noussut yhtä nopeasti kuin viljan hinta.

---

⁶ Vuonna 1862 höyryvetureita oli neljä, tavaravaunuja 155, höyryaluksia 34 ja purjealuksia 490, kun taas vuonna 1867 määrät olivat seuraavat: höyryvetureita 8, tavaravaunuja 275, höyryaluksia 78 ja purjealuksia 1604.

⁷ Savolainen 1989, 24.

⁸ Riihimäen–Pietarin rataa rakennettiin nälkävuosina hätäaputöinä.

⁹ Pesonen 1980, 5.

¹⁰ Pitkänen 1992, 93.

¹¹ Turku, Hämeenlinna, Vaasa, Oulu, Heinola ja Kuopio.

¹² Pesonen 1980, 419–426.

¹³ Sisällissota Yhdysvalloissa, epävarma tilanne Euroopassa, rahamarkkinakriisi Isossa-Britanniassa.

¹⁴ Kuusterä 1987, 46–51.

¹⁵ Pekkarinen 1987, 61.

¹⁶ Pitkänen 1992, 93; Turpeinen 1986, 29; Pitkänen 1991a, 40.

Vuonna 1866 kuolleisuusluvut kuitenkin nousivat koko Suomessa ja jatkoivat nousuaan edelleen vuonna 1867. Huippu kuolleisuudessa saavutettiin vuonna 1868, useimmat kuolemat ajoittuivat ajanjaksolle tammikuusta elokuuhun.¹⁷

Nälkävuosina hädänalaisten avustamisen periaatteena pidettiin sitä, että apua annettiin ainoastaan työtä vastaan. Tähän oli syynä se, että kansan pelättiin muuten laiskistuvan ja luottavan siihen, että apua kyllä saa mitään tekemättäkin. Hätäaputöinä rakennettiin Riihimäen – Pietarin rataa, kaivettiin kanavia ja rakennettiin maanteitä. Työmailla työntekijät olivat kuitenkin nälän heikentämiä ja pysyivät hädin tuskin pystyssä. Lisäksi ahtaissa oloissa taudit levisivät tehokkaasti. Näin ollen työn tulokset jäivät väkimmään huomioon ottaen heikoiksi. Kuitenkin niitä pidettiin tarpeellisina kansan moraalien säilymiseksi.¹⁸

Suuret nälkävuodet 1860-luvulla merkitsivät katastrofia suurelle osalle suomalaisista. Katastrofin laajuuteen vaikutti se, että sadot olivat olleet huonoja jo useamman vuoden ajan, ja viljavarastot olivat monin paikoin tyhjentyneet jo ennen syksyn 1867 katoa. Tästä alkoi suuren kuolleisuuden aika, jota kesti aina vuoden 1868 syksyyn saakka. Vuosien 1866–68 aikana kuoli yhteensä 270 000 suomalaista, ja monet joutuivat jättämään kotinsa. Kerjäläisvirrat kulkivat Suomen halki ja näiden joukkojen myötä hätä levisi myös suurempiin kaupunkeihin. Kerjäläisten mukana kulkeutuivat tartuntataudit, jotka täydensivät nälän tekemää tuhoa. Pahiten katastrofi koetteli irtainta väestöä, mutta myös moni talollinen joutui jättämään kotinsa ja lähtemään kerjuulle.¹⁹

Nälänhädällä on aina sosiaalinen ulottuvuus. Vaikka kärsimys ei jakautuisi tasaisesti yhteiskuntaryhmittäin ja alueittain, se koskettaa jollakin tavoin kaikkia yhteiskunnan jäseniä.²⁰ Tämä pitää paikkaansa myös Suomen 1860-luvun nälkävuosien kohdalla. Nälänhätä ei tuolloinkaan koskettanut tasapuolisesti kaikkia alueita ja yhteiskuntaryhmiä. Kuitenkin paikkakunnalta toiselle vaeltavat kerjäläisjoukot ja taudit tekivät hädän todelliseksi kaikille ihmisille.

---

¹⁷ Pitkänen 1992, 93–96.

¹⁸ Häkkinen 1991b, 129–141.

¹⁹ Ks. esim. Turpeinen 1986, Pitkänen 1992.

²⁰ Pitkänen 1993, 10. Nälänhäädästä ja nälkäkriiseistä ks. Pitkänen 1992, 9–21; Weiss 2000, 113–190.

1.2 Aiempi tutkimus

Nälkävuosia on tutkittu aiemminkin, erityisesti 1980-luvulla useampi tutkija teki tutkimusta nälkävuosista Suomen Akatemian rahoittamassa tutkimushankkeessa *1860-luvun suuret nälkävuodet*. Kyseisen hankkeen seurauksena julkaistiin useampia tutkimuksia aiheeseen liittyen. Nykyään nälkävuodet ovat taas tutkimuksen kohteena. Turun yliopistossa syksyllä 2012 käynnistyneessä Suomen Akatemian rahoittamassa tutkimusprojektissa *Suomen kadot ja nälkävuodet kansainvälisessä kontekstissa* tehdään tutkimusta myös 1860-luvun nälkävuosista.

1980–90-luvuilla tutkimuksessa keskityttiin enimmäkseen tutkimaan nälkävuosien taloudellisia olosuhteita, kuolleisuutta ja tautitilannetta sekä viranomaisten toimenpiteitä. Oiva Turpeinen on ensimmäisenä julkaissut nälkävuosia koskevan tutkimuksensa *Nälkä vai tauti tappoi? Kauhunvuodet 1866 - 1868*. Tutkimuksessa käydään läpi katastrofin kehittyminen kuukausi kuukaudelta sekä pohditaan katastrofia väestöhistoriallisesta näkökulmasta. Turpeisen teos on tärkeässä asemassa tässä tutkimuksessa, koska se luo hyvän ja perusteellisen kuvan nälkävuosien olosuhteista ja katastrofin etenemisestä eri puolilla maata. Turpeinen käsittelee 1860-luvun nälkävuosia myös teoksessaan *Näläntorjunta ja hyvinvointivaltion perusteet*, jossa näkökulmana on hallinnon ja kansalaisen välinen suhde 1800-luvun katokausina. Kyseisessä teoksessa Turpeinen tarkastelee hallinnon ja kansalaisen välistä vuorovaikutusta kolmen eri ajanjaksona, vuosina 1809–13, 1866–68 ja 1891–1904.

Kari Pitkäsen teos *Deprivation and Disease* käsittelee kuolleisuutta 1860-luvun nälkävuosina. Teoksen näkökulma on väestöhistoriallinen. Teoksen *Nälkä – Talous – Kontrolli* johdantoluvussa Pitkänen esittää näkemyksen, että 1860-luvun nälkävuosina Suomessa vallitsi yhden kriisin sijasta oikeastaan kolme päällekkäistä kriisiä: ensiksi maatalous ja siihen vaikuttaneet kadot, jotka johtivat laajaan aliravitsemukseen; toiseksi taloudellinen kriisi, joka liittyi harjoitettuun rahapolitiikkaan ja kolmanneksi väestöllinen kriisi.

Antti Häkkinen, Vappu Ikonen, Kari Pitkänen ja Hannu Soikkanen ovat teoksessaan *Kun halla nälän tuskan toi – Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet* pyrkineet tuomaan esiin ihmisten omia kokemuksia ja tuntemuksia. He ovat käyttäneet tutkimuksessaan muiden lähteiden ohella myös Nälkävuositoimikunnan ja Kansanrunousarkiston muistitietoaineistoja. Olen käyttänyt kyseistä teosta apuna tutkimuksessani esiin nousevien asioiden taustoittamisessa ja vertailukohtana. Teoksen lähdeaineisto on hyvin laaja käsittäen piirilääkärien kertomuksia, sanomalehtiä, muistelmia jne.

Tämän vuoksi sen perusteella muodostuu hyvä kuva nälkävuosista ja eri yhteiskuntaryhmien tilanteesta ja toimintatavoista.

Nälkävuositutkimukseen sisältyy myös tutkijoiden välisiä erimielisyyksiä ja kritiikkiä. Kari Pitkänen ja Jukka Pekkarinen kritisoivat teoksessa *Nälkä – Talous – Kontrolli* Turpeista ja muita väestöhistorioitsijoita liiallisesta keskittymisestä biologisiin tekijöihin tutkittaessa nälkävuosien kuolleisuutta ja kuolemansyitä. Heidän mielestään yhteiskunnallisessa tutkimuksessa biologisten tekijöiden sijasta pitäisi keskittyä tutkimaan esimerkiksi niitä sosiaalis-taloudellisia prosesseja, jotka vaikuttavat nälänhätään.

Nälkävuositutkimuksessa on pohdittu myös sitä, kuolivatko ihmiset nälkään vai tauteihin. Tämä kysymys on vaikea ratkaista, sillä nälkiintyminen todennäköisesti heikensi vastustuskykyä, jolloin ihmiset sairastuivat herkemmin erilaisiin tauteihin. Suoranaisesti nälkään ei juurikaan kuollut ihmisiä, mutta nälän heikentämällä ihmisillä oli suurempi todennäköisyys kuolla tauteihin, joihin hyvin ravitut ihmiset eivät olisi menehtyneet. Nälän lisäksi kuolleisuutta lisäsi se, että ihmiset lähtivät kiertelemään talosta toiseen, joko työtä etsien tai kerjäläisinä. Kiertelevien ihmisjoukkojen mukana levisivät taudit paikkakunnalta toiselle. Tutkittaessa kuolleisuuden äkillistä nousua 1740-luvun Euroopassa, erityisesti Englannissa, ovat tutkijat Soikkasen mukaan tulleet siihen tulokseen, että sosiaaliset tekijät ja ihmisten lähteminen liikkeelle elantoa etsimään vaikuttivat tautien leviämiseen enemmän kuin ihmisten heikentyminen huonon ravinnon vuoksi ja siitä seurannut vastustuskyvyn heikkeneminen.²¹ Antti Häkkinen on kärjistänyt tämän vastakkainasettelun niin, että tautien ollessa pääsyyinä kuolemille, ihmiset olivat itse syyllisiä lähtiessään kiertelemään ja levittämään tauteja. Jos taas ihmiset kuolivat nälkään, oli kyse siitä että viranomaiset olivat epäonnistuneet avustustoimissaan.²²

Antti Häkkinen on tutkinut nälkävuosiin liittyviä muistitietoaineistoja ja artikkelissaan *Nälkävuosien sosiaalinen protesti* hän jakaa ihmisten suhtautumisen nälkävuosiin aineiston perusteella kahteen ryhmään. Toisessa ryhmässä vallitsee ajatusmalli, jonka mukaan nälkävuodet johtuivat lähinnä sääoloista, ne olivat onnettomuus, johon kansa alistui ja josta se yhdessä selvisi. Viranomaiset tekivät kaikkensa auttaakseen ihmisiä ja myös ne, joilla oli enemmän, auttoivat niitä, jotka näkivät nälkää. Ihmiset eivät sortuneet varastamaan edes nälkäkuoleman uhatessa. Toisessa ryhmässä taas näkemys oli se, että avustustoimenpiteet aloitettiin liian myöhään, eivätkä ne olleet riittäviä. Lisäksi avustuksiin liittyi väärinkäytöksiä. Toiset ihmiset auttoivat kerjäläisiä, mutta toiset eivät. Ihmisillä ei

---

²¹ Soikkanen 1991, 20.

²² Häkkinen 1994, 63.

ollut muuta mahdollisuutta kuin lähteä kerjuulle. Myös varkauksia ja rikollisuutta esiintyi. Häkkisen mukaan tämä jako erottelee ne, joilla oli mahdollisuus myydä omaisuuttaan, vaikka velkaantumalla ja ne, joilla ei ollut töiden loputtua muuta mahdollisuutta kuin kuolla tai lähteä kerjäämään.²³

Häkkisen mukaan vuoden 1918 tapahtumat saivat alkusysäyksensä tästä kahtiajaosta. Nälkävuodet syvensivät eri yhteiskuntaryhmien välisiä varallisuuseroja ja köyhemmille väestöryhmille syntyi kollektiivinen tietoisuus joukkoliikkeiden merkityksestä.²⁴ Käyttämäni aineistot ovat suurelta osin syntyneet juuri kansalaissodan kynnyksellä, joten Häkkisen teoria on pohtimisen arvoinen myös oman tutkimukseni kannalta, vaikka se ei suoranaisesti tutkimuskysymykseeni liitykään. Luvussa 2 käsittelen aihetta laajemmin.

Aiemmassa tutkimuksessa on myös pohdittu ihmisten toimintamahdollisuuksia ja niitä strategioita, joita he valitsivat selviytyäkseen. Häkkinen esittää artikkelissaan *Nälkä, valta ja kylä*, että rahvaalla oli kolme erilaista toimintastrategiaa valittavanaan: jättäytyminen oman paikkakunnan köyhäinhoidon varaan, lähteminen kerjuulle ja laillinen tai laitton toiminta elintarvikkeiden jaon järjestämiseksi. Näistä strategioista parhaana Häkkinen pitää sitä, jos ihminen hyvissä ajoin ennen sairastumistaan lähti etelään ja onnistui löytämään työtä.²⁵

1.3 Tutkimuksen metodologia

Suomalaiset historiantutkijat ovat 1980-luvulta lähtien käyttäneet muistitietotutkimuksen menetelmiä. Kuitenkin erilaisia muisteluaineistoja ja muistitietoa on käytetty historiantutkimuksessa jo paljon aiemminkin. Muistitietotutkimuksen avulla on pyritty laajentamaan menneisyyden tulkintaa perinteisistä totuuksista, tutkimuksen kohteena ovat olleet etenkin marginaaliryhmät sekä sellaiset yhteisöt ja ryhmät, jotka eivät ole päässeet esille perinteisessä historiantutkimuksessa.²⁶

Käsitteellä oral history (suullinen historia) tarkoitetaan kansainvälisessä tutkimuksessa yleensä haastattelumenetelmin tuotettuja aineistoja. Suomessa sen sijaan käsite suullinen historia on turhan suppea, koska suomalaisessa tutkimuksessa käytetyt lähdeaineistot ovat huomattavasti laajempia.

---

²³ Häkkinen 1987, 73–75.

²⁴ Häkkinen 1987, 75.

²⁵ Häkkinen 1990, 115–116.

²⁶ Fingerroos & Haanpää 2006, 26–27.

Niihin kuuluu myös kirjoitettuja muistitietoaineistoja, jotka on sijoitettu eri arkistoihin. Niinpä käsite muistitietotutkimus kuvaa paremmin myös tällaisia aineistoja. Muistitietotutkimuksessa muistitieto voi olla lähteenä, kohteena, tutkimuksen muodostamisen apuvälineenä tai tutkimuksen sivujuonteena tai sitä voidaan hyödyntää myös tutkimuksen metodina.²⁷

Muistitietoa on arvosteltu lähdeaineistona yksipuoliseksi, vähäpätöiseksi ja tieteellisesti kyseenalaiseksi aineistoksi. Muistitietotutkija ei kuitenkaan välttämättä etsi aineistosta historiallisia faktoja tai pyri konstruoimaan menneisyyden totuutta. Tutkijaa kiinnostaa se, mikä tapahtumien merkitys oli muisteluhetkellä tai miksi näitä kertomuksia edelleen kerrotaan.

Outi Fingerroos ja Riina Haanpää jakavat muistitietotutkimuksen selittävään, ymmärtävään ja kriittiseen muistitietotutkimukseen. Selittävä muistitietotutkimus pyrkii selittämään tai ymmärtämään menneisyyden ilmiöitä ja tapahtumia. Lähteet nähdään tällöin faktatietona. Ymmärtävä muistitietotutkimus ei pyri selittämään menneisyyden tapahtumia, vaan tulkitsemaan niitä. Tavoitteena on saavuttaa ihmisten omat tulkinnat menneisyydestään. Ymmärtävä muistitietotutkimus ei siis pyrikään löytämään faktatietoa. Muistitieto voi olla myös tutkimuksen kohde, jolloin tutkimus keskittyy muistelun prosessiin ja muistitiedon tuottamisen menetelmiin. Kriittisen muistitietotutkimuksen raja ymmärtävään muistitietotutkimukseen on liukuva ja paljolti tutkijan itse määriteltävissä. Kaikki muistitietotutkimus on jossain määrin kriittistä, mutta se, mikä tekee kriittisestä muistitietotutkimuksesta erityisen, on tietoinen linkittyminen emansipaatioon ja vallitsevien olosuhteiden kriittiseen tarkasteluun. Aina ei ole merkitystä sillä, mihin epistemologiseen tasoon muistitietotutkimus liitetään, sillä tutkimuksessa eri tasot saattavat olla päällekkäin, rinnakkain tai lomittain. Joskus tutkimuksen ainoa päämäärä voi olla muistitiedon nostaminen esille ja uudenlaisen tulkinnan luominen menneisyydestä.²⁸

Alessandro Portellin mukaan muistitieto kertoo myös todellisista tapahtumista, mutta sen suurin anti on siinä, että sen avulla on mahdollista saada selville se, mitä ihmiset aikoivat tehdä tai mitä he uskovat tehneensä. Muistitietotutkimuksen erityisyys on siinä, että sen tarkoituksena ei niinkään ole lisätä tietoa todella tapahtuneista asioista, vaan tapahtumien merkityksestä ihmisille. Portellin mukaan se, mihin ihmiset uskovat, on historiallinen tosiasia yhtä hyvin kuin se, mitä todella tapahtui.²⁹

---

²⁷ Fingerroos & Haanpää 2006, 27–29.

²⁸ Fingerroos & Haanpää 2006, 38–40.

²⁹ Portelli 2006, 55–56.

Muistitietotutkimuksessa lähteiden luotettavuus ei ole pääasia. Myös väärät lausumat voivat olla asian kannalta yhtä tärkeitä kuin luotettavimmat kuvaukset. Usein ajatellaan, että suulliset lähteet ovat ajallisesti etäällä tapahtumista ja tämän vuoksi muisti vääristää niitä. Kuitenkin myös monet kirjalliset lähteet on tuotettu jälkikäteen ja silti niitä pidetään luotettavampina kuin suullisia lähteitä. Suullisten lähteiden ajallisen etäisyyden merkitystä vähentää niiden henkilökohtainen näkemys tapahtumiin. Lisäksi samoja tarinoita on saatettu kertoa yhä uudelleen, jolloin ne ovat painuneet tiukasti ihmisten muistiin.³⁰

Lynn Abramsin mukaan ihmiset muistavat parhaiten asioita, jotka ovat heille merkityksellisiä. Kuitenkin arkipäiväiset tapahtumat säilyvät muistissa parhaiten ja ne voidaan palauttaa mieleen vielä pitkänkin ajan jälkeen. Vaikka yksilölle merkitykselliset asiat säilyvät muistissa parhaiten, ei niihin liittyneitä tunteita kuitenkaan pystytä palauttamaan mieleen kovinkaan hyvin. Tunteen aiheuttanut tapahtuma muistetaan, mutta itse tunnetta ei.³¹ Myös Paul Ricoeur pitää muistin eräänä ominaisuutena sitä, että se pystyy palauttamaan mieleen tunteita herättäneet asiat, mutta ilman näitä tunteita.³²

Kalelan mukaan muistitiedon kiinnostavuus perustuu siihen, että se on ensi käden lähde kertojastaan kertomuksen esittämisen tai kirjaamisen tilanteessa. Muistitietotutkimuksessa on tärkeää kysyä, miksi kertoja muistaa siten kuin muistaa ja kertoo siten kuin kertoo. Käytettäessä muistitietoa lähteenä tärkeää on nimenomaan kertojan tapa muistaa ja kertoa. Tutkijan on syytä erottaa kertojan suhde kertomaansa ja oma suhtautumisensa tuohon kertomukseen toisistaan.³³

Muistitiedossa voidaan erottaa kollektiivinen tai sosiaalinen muisti ja yksilöllinen, omaelämäkerrallinen muisti. Maurice Halbwachs on kiinnittänyt 1920–40-luvuilla huomiota kollektiivisen ja yksilöllisen muistin välisten suhteiden selvittelyyn. Muisti voidaan erotella historialliseen, omaelämäkerralliseen ja kollektiiviseen muistiin. Historiallista muistia, johon kuuluu kirjoitetut muistiinpanot, asiakirjat ja valokuvat, Halbwachs luonnehtii kuolleeksi muistiksi, joka herää eloon muistelutilanteissa. Kollektiivinen muisti tarkoittaa yhteisesti jaettua ja koettua muistamista. Se ei välttämättä edellytä omakohtaista kokemusta muistelun kohteena olevasta asiasta.

---

³⁰ Portelli 2006, 55–58.

³¹ Abrams 2010, 86–88.

³² Ricoeur 2004, 99.

³³ Kalela 2006, 74–75.

Omaelämäkerrallinen muisti taas tarkoittaa omia, henkilökohtaisesti koettuja muistoja. Useimmiten muistelussa henkilökohtainen ja kollektiivinen aines liittyvät ja sekoittuvat toisiinsa.³⁴

Katja-Maria Miettunen erottelee käsitteet muistelemine ja muistamine tosistaan. Muistamine on yksilöllinen tapahtuma, johon ihminen ei voi itse kovinkaan paljon vaikuttaa. Ihminen muistaa sen, minkä muistaa, välillä sellaisiakin asioita, joita ei haluaisi muistaa. Muistelemine taas on aktiivisempi ja sosiaalisempi tapahtuma. Ihminen voi itse valikoida, mitä muistelee ja miten muistelee. Lisäksi muistelemine edellyttää jonkinlaisen yleisön olemassaoloa. Muistelemiseen liittyy usein myös kollektiivinen ulottuvuus. Ihmisen omat muistikuvat sekoittuvat hänelle kerrottuihin tarinoihin ja yhdistyvät niihin. Näin ollen muistelemine ei välttämättä koostu vain ihmisen omista, henkilökohtaisista kokemuksista, vaan siihen sekoittuu usein muiden kokemuksia ja seipettyä, tarinallista ainesta.³⁵

Kollektiivinen muisti ja kollektiivinen muistamine voidaan myös erottaa toisistaan. Kollektiivinen muisti on enemmänkin staattinen tiedon muoto, kun taas kollektiivinen muistamine voidaan nähdä dynaamisena prosessina. Historia ja kollektiivinen muisti tai muistamine eroavat siinä, että historia pyrkii tarkastelemaan menneisyyden tapahtumia monesta eri näkökulmasta, asioiden kaikki puolet huomioon ottaen. Kollektiivinen muisti taas on valikoivampi, koska se usein lähtee nykyisyydestä käsin, muovaten yksilöiden tai yhteisöjen identiteettiä. Näin ollen se saattaa esittää asiat tietyssä valossa. Muistamine on sekä sosiaalinen että yksilöllinen tapahtuma. Muistamine tapahtuu aina yksilön hermostossa, mutta samalla muistot ovat sosiaalisesti rakentuneita, koska yksilö tarvitsee sosiaalista ja kulttuurista tukea tapahtumien muistamiseen.³⁶

Toistuva muistiin palauttamine luo ja pitää yllä kollektiivista muistia. Kun asioita palautetaan mieleen toistuvasti pitkän ajan kuluessa, vahvistuu näiden asioiden kollektiivinen muistamine.³⁷ Muistiin palauttamine lisäksi muualta saatu palaute omista muistoista vaikuttaa siihen, miten ja millaisia asioita muistamme. Jos kaksi ihmistä muistelee samaa tapahtumaa, on todennäköistä, että heidän mieleensä on painunut erilaisia asioita tai he muistavat samat tapahtumat eri tavalla. Kun nämä kaksi ihmistä keskusteleivat kyseisestä tapahtumasta, he samalla muokkaavat omia muistojaan kyseisestä tapahtumasta sen palautteen perusteella, jota toinen keskustelun kuluessa antaa. Näin

---

³⁴ Korkiakangas 2006, 126–129.

³⁵ Miettunen 2009, 18–19.

³⁶ Roediger III et al., 138 – 141.

³⁷ Roediger III et al., 148.

yksittäisen ihmisen muistot tapahtumista muokkautuvat saadun palautteen perusteella.³⁸ Yksilöllinen muisti ei siis ole vain psykologinen ilmiö, vaan sosiaalisesti jaettu kokemus.³⁹

Sama mekanismi toimii myös yhteisöjen kohdalla. Vastaavasti kuin yksilöllinen, myös kollektiivinen muisti muovautuu saadun palautteen perusteella. Kun jotakin tapahtumaa käydään läpi yhteisöllisesti, yhteisön jäsenet muokkaavat ja korjaavat omia yksilöllisiä muistojaan tapahtumasta. Samalla kuitenkin yhteisö valitsee kollektiivisesti merkittävät asiat tapahtumaan liittyen, joita sitten muistellaan ja jotka toistuvasti nostetaan esiin tapahtumasta puhuttaessa. Tällä tavalla myös kollektiivinen muisti muovautuu palautteen perusteella.⁴⁰

1.5 Tutkimustehtävä

Tässä tutkimuksessa ei ole tarkoitus paneutua 1860-luvun nälkävuosien syihin tai niiden vaikutukseen talouteen tai yhteiskunnallisiin oloihin. Näitä kysymyksiä on käsitelty aiemmissa nälkävuosia koskevissa tutkimuksissa. Sen sijaan tarkoitukseni on muistitietoaineistojen avulla selvittää, millaisia asioita ihmiset muistavat nälkävuosista noin 50 vuotta tapahtumien jälkeen, ja millaisia asioita välitetään seuraavalle sukupolvelle. Viralliset asiakirjat ja raportit paljastavat lähinnä sen, millaisia toimenpiteitä viranomaisten taholta tehtiin hädänalaisten auttamiseksi tai millaisena ihmisten hätä näyttäytyi laajemmassa kontekstissa. Yksittäisten ihmisten henkilökohtaisiin kokemuksiin on kuitenkin tätä kautta mahdoton päästä käsiksi.

1860-luvun nälkävuosia on tutkittu monipuolisesti useammasta eri näkökulmasta. On kuitenkin tärkeää tuoda esille myös se kuva nälkävuosista, jota ihmiset muistelivat vielä vuosikymmeniä jälkeenpäin ja jota he välittivät edelleen lapsilleen. Mielenkiintoista olisi myös tutkia, millaisia muutoksia tässä nälkävuosikuvassa tapahtui sen välittyessä edelleen seuraavalle sukupolvelle; mitkä asiat säilyivät yhteisöllisessä muistissa ja mitkä katosivat. Tämän pro gradu -tutkielman puitteissa ei tähän kuitenkaan ole mahdollisuutta. Tampereella Kansanperinteen arkistossa on aineistoa, josta

---

³⁸ Roediger III et al., 155 – 162.

³⁹ Abrams 2010, 79.

⁴⁰ Roediger III et al., 155 – 162.

selviää, että ainakin jotain tietoa nälkävuosista on kerrottu vielä 1970-luvulla tehdyissä haastatteluissa. Nälkävuosikuvaa on siis välitetty edelleen sukupolvelta toiselle hyvinkin pitkään.

Tutkimusotteeni on hyvin aineistolähtöinen. Olin perehtynyt aiheeseen huolellisesti ennen arkistotutkimusta, mutta pyrin jättämään taustatietoni taka-alalle ja keskittymään siihen, mitä aineistolla oli annettavanaan. Yritin sivuuttaa puhtaat faktat, kuten satotiedot tai tiedot sääolosuhteista. Olen kiinnostunut nimenomaan ihmisten henkilökohtaisista kokemuksista ja näkemyksistä nälkävuosiin liittyen. Tutkimukseni kannalta merkittäviä ovat ne asiat, joita ihmiset muistavat ja muistelevat vielä vuosia nälkävuosien jälkeenkin sekä ne tarinat, joita vanhemmat ovat kertoneet lapsilleen. Näistä kertomuksista ja muistoista muodostuu se historiakuva, jota nälkävuosista on välitetty eteenpäin tuleville sukupolville.

Valmiit kysymykset ohjasivat luonnollisesti jonkin verran sitä, millaisia asioita ihmiset nälkävuosista kertoivat. Kuitenkin esille nostamani aiheet ovat sellaisia, jotka toistuivat kaikissa käyttämässäni aineistoissa, myös Kansanrunousarkiston aineistossa, jossa vastaavanlaisia valmiita kysymyksiä ei ollut. Vastaukset eivät olleet aina vastauksia esitettyihin kysymyksiin, vaan ihmiset kertoivat hyvinkin monisanaisesti ja kertomuksenomaisesti omista kokemuksistaan. Osa vastaajista pahoitteli sitä, ettei pystynyt vastaamaan kaikkiin kysymyksiin.

Muistitietoaineistojen avulla on mahdollista muodostaa näkemys siitä, miten tavalliset ihmiset kokivat nälkävuodet ja millaisen kuvan niistä he välittivät tuleville sukupolville. Suuriin nälkävuosiin liittyvään muistitietoaineistoon sisältyy runsaasti erilaisia tarinoita ja kertomuksia, joiden todenmukaisuutta on mahdoton selvittää. Kuitenkin myös nämä tarinat, vaikka olisivatkin vahvasti liioiteltuja, kertovat siitä, millaisina nälkävuodet näyttäytyivät yksittäisille ihmisille ja minkälaista kuvaa niistä välitettiin. Sillä, kertovatko ihmiset todellisista tapahtumista vai eivät, ei ole tämän tutkimuksen kannalta merkitystä, koska keksityt tarinat ja tapahtumat saattavat sekoittaa ihmisten todellisiin muistoihin, ja niistä saattaa tulla osa kollektiivista muistia, joka sisältää jaettuja muistoja ja kokemuksia nälkävuosien ajalta. Muistitietoaineistojen kertomuksista voidaan havaita, että tällaisia muistoja kerrotaan sukupolvelta toiselle.

Käyttämieni muistitietoaineistojen avulla ei ole mahdollista pureutua tarkemmin yksilöllisiin, ihmisten henkilökohtaisiin kokemuksiin, koska aineistoissa henkilöihin liittyviä taustatietoja on hyvin niukasti, joskus ainoastaan nimi ja paikkakunta. Lisäksi aineiston keräämistavasta johtuen kertomuksista on mahdoton saada selville ihmisten elämäntarinoita kokonaisuudessaan. Olenkin

luokitellut ihmisten muistoja sen mukaan, millaisia aiheita esiintyy aineistossa useammassa kirjeessä. Olen sitten tarkastellut tarkemmin sitä, millaisia kuhunkin aiheeseen liittyviä muistoja ihmisillä on, ja millainen suhde niillä on tutkimuskirjallisuudessa esitettyihin tietoihin ja tulkintoihin.

Tällainen eri kertomuksissa toistuvien näkemysten ja kokemusten etsiminen on eräs tapa analysoida muistitietoaineistoja. Tyypillisten, yhteisesti jaettujen näkemysten lisäksi on kuitenkin otettava huomioon myös mahdolliset muista poikkeavat näkemykset, jottei aineistosta synny liian yksipuolista kuvaa.⁴¹ Tähän olen pyrkinyt myös omassa tutkimuksessani.

Tässä tutkimuksessa ei siis ole tarkoitus selvittää sitä, mitä 1860-luvun suurina nälkävuosina todella tapahtui. Haluan tuoda esille sen kuvan, joka nälkävuosista piirtyi ihmisten mieleen, ja jota välitettiin edelleen lapsille ja lastenlapsille. Sillä, onko tuo kuva historiallisesti paikkansa pitävä, ei ole merkitystä, koska muistitietoaineistoista välittyvä kuva oli totta noille ihmisille. Kuten eräs kirjoittaja Nälkävuositoimikunnalle kirjoittamassaan kirjeessä muistitiedon merkityksen ilmaisee: ”*Historia kertoo sen ajan oloja pääpiirteissään, mutta pienemmistä yksityis ja paikallistapahtumista ei historia mainitse. Ja kun nykyisen kirjallisuuden aikana muistikertomukset pian unohtuvat, ja kun se kansa joka sen ajan taakan kantoi, pian siirtyy hautaan ja vie mukanaan sen ajan yksityismuistot. Olen sen tähden kerännytkin noilta vanhuuksilta muistoja siltä ajalta.*”⁴² Pyrin tutkimuksessani liittämään ihmisten muistot nälkävuosista laajempaan kontekstiin taustoittamalla esiin tulevia asioita ja ilmiöitä tutkimuskirjallisuuden avulla. Lisäksi vertaan muistitietoaineistojen perusteella muodostuvaa kuvaa tutkimuskirjallisuudessa esitettyihin tietoihin nälkävuosista. Muistetaanko nälkävuosista samoja asioita ja ilmiöitä, joita tutkijat ovat tuoneet nälkävuositutkimuksessa esille?

Suomessa on koettu lukuisia nälkä- ja katovuosia. Koska suomalainen yhteiskunta perustui hyvin pitkään lähinnä viljanviljelyyn, ja väestö sai siitä pääasiallisen elantonsa, oli katovuosilla suuri vaikutus ihmisten elämään. Nälkävuosia on ollut 1690-luvulla, pitkin 1800-lukua ja vielä vuonna 1918. Kuitenkin 1860-luvulla taloudelliset olosuhteet yhdessä useamman katovuoden kanssa saivat aikaan tilanteen kärjistymisen todelliseksi hädäksi. Suurten ihmisjoukkojen lähtiessä vaeltamaan kotiseuduiltaan, taudit levisivät, ja kuolleisuus nousi huippulukemiin. Tässä tutkimuksessa keskitytään nimenomaan noihin 1860-luvun nälkävuosiin, joita kutsutaan myös suuriksi

---

⁴¹ Laurén 2010, 435.

⁴² SHS. Törmä, Frans. Tyrvää. 1917.

nälkävuosiksi. Noina vuosina hätä kosketti koko Suomea. Vaikka oma alue olisikin säästynyt pahimmalta kadolta, kiertelevät kerjäläisjoukot toivat hädän esiin myös näillä alueilla.

Alueellisesti tutkimus kattaa koko Suomen. Muistitietoaineistoissa näkyy jonkin verran alueellisia eroja, mutta tutkimuskysymyksen kannalta en ole katsonut alueellista rajausta tarpeelliseksi, onhan tarkoituksena selvittää nälkävuosista ihmisille muodostunutta kuvaa yleensä. Kuitenkin nostan esille joitakin alueellisia eroja, jotka liittyvät tutkimuksessa käsiteltäviin asioihin.

1.4 Lähdeaineisto ja sen erityispiirteet

Tutkimuksen lähdeaineistona ovat nälkävuosiin liittyvät muistitietoaineistot, jotka sijaitsevat useammassa arkistossa. Vuosina 1915–16 Etelä-Pohjalainen osakunta toteutti nälkävuosiin liittyvän muistitietokeräyksen Pohjanmaalla. Tämän keräyksen tuloksena hankittu aineisto sijaitsee Vaasan maakunta-arkistossa. Vuosina 1916–17 Suomen Historiallinen seura keräsi nälkävuosiin liittyvää muistitietoaineistoa koko maan kattavalta alueelta. Tämä aineisto on sijoitettu Kansallisarkistoon. Lisäksi nälkävuosiin liittyvää muistitietoa löytyy SKS:n Kansanrunousarkistosta.

Tärkeimpinä aineistoina tutkimuksessani ovat Suomen Historiallisen Seuran ja Etelä-Pohjalaisen osakunnan keräämät muistitietoaineistot. Nämä aineistot on kerätty samana aikana, juuri ennen vuoden 1918 tapahtumia. Lisäksi ne ovat rakenteeltaan hyvin samankaltaisia. Kumpaankin keräykseen on liittynyt saatekirje, jota on jaettu ihmisille, ja jossa on ollut kysymyksiä, joihin on kaivattu vastauksia. Etelä-Pohjalaisen osakunnan aineistossa saatekirjettä ei ole mukana, mutta Suomen Historiallisen Seuran arkistossa saatekirje⁴³ on samassa kansiossa vastausten kanssa. Molempiin aineistoihin on liitetty mukaan myös listat niistä ihmisistä, joille kysymyskirje on lähetetty. Kansanrunousarkistossa oleva nälkävuosiin liittyvä aineisto on hiukan uudempaa, pääosin se on peräisin 1930-luvulta. Siinä ihmisten omakohtaisia kokemuksia ei juurikaan ole, mutta sen sisältämä tieto on arvokasta sikäli, että se antaa tietoa siitä, millaisia asioita vanhemmat ovat lapsilleen nälkävuosista kertoneet, ja millaisina ne lasten kertomina välittyvät eteenpäin.

---

⁴³ Liite 1.

Nälkävuositoimikunnan aineistoon on koottu kirjeitä, jotka on lähetetty vastauksena SHS:n kirjeeseen. Osa kertomuksista on hyvin pitkiä ja monisanaisia, osa taas lyhyitä, numeroituja vastauksia kysymyksiin. Muutama on kirjoittanut vastauksensa kysymyslehtisen marginaaleihin. Aineiston joukossa on myös ruotsinkielistä materiaalia. Kysymykset ohjaavat jonkin verran vastaajia, tosin kysymyksiä on niin paljon, että niiden perusteella on joka tapauksessa mahdollista muodostaa monipuolinen kuva nälkävuosista. Nälkävuositoimikunnalle on lähetetty myös kopioita pöytäkirjoista ja lehtijutuista, mutta ne olen jättänyt tutkimuksen ulkopuolelle ja rajannut aineiston varsinaiseen muistitietoon. Vastauksissa on runsaasti kuvauksia sadosta, miten kylvä ja korjuu ovat minäkin vuonna onnistuneet, ja millainen sato on ollut. Nämä tiedot olen sivuuttanut, ellei niihin ole liittynyt jotain erikoista ja omakohtaista.

Saatekirjeellä on selvästi pyritty saamaan mahdollisimman tarkkoja ja yksityiskohtaisia tietoja nälkävuosista sekä eri paikkakuntien tilanteesta laajemmin, mukaan lukien viranomaistoimenpiteet ja tilanne kunnallishallinnossa. Tämä on ristiriidassa sen kanssa, millaista tietoa nykyään pyritään muistitietoaineistoja kerätessä saamaan talteen. Muistitietoaineistojen avulla ei pyritä selvittämään faktatietoa, vaan ihmisten omia henkilökohtaisia näkemyksiä asioista ja niihin vaikuttaneista seikoista. Sen sijaan näitä, 1900-luvun alussa kerättyjä aineistoja koottaessa on päämääränä selvästi ollut tosiasioiden tallentaminen. Kysymykset on laadittu siten, että niiden avulla saataisiin mahdollisimman kattava kuva nälkävuosista.

Vastaajat ovat lähes täysin sivuuttaneet kunnallishallinnon järjestämiseen ja viranomaisten toimintaan liittyvät kysymykset. Joissakin kirjeissä tosin on mukana kopioita kokouspöytäkirjoista tai muista vastaavanlaisista asiakirjoista. Sen sijaan vastaajat ovat kertoneet joskus hyvinkin laveasti erilaisista tapahtumista esittäen myös omia mielipiteitään. Osa vastaajista ymmärtää olevansa tärkeässä asemassa välittäessään tietoa oman yhteisönsä kokemuksista ja tilanteesta nälkävuosina: *”Jos näillä muistiinpanoilla olisin voinut tehdä edes vähäisen palveluksen historiantutkijoille valaistakseni suurien nälkä- ja tautivuosien oloja kotiseudullani, näkemieni ja omien kokemusteni mukaan, olisi vaivani kyllin palkittu.”*⁴⁴ Jotkut kirjoittajista pahoittelevat sitä, etteivät ole pystyneet kaikkiin kysymyksiin vastaamaan. Eräs kirjoittaja, joka on koonnut paikkakunnaltaan eri henkilöiden nälkävuosimuistoja, haluaa lisätä muisteluiden uskottavuutta kertomalla kyselleensä samoja asioita kymmenen vuotta aikaisemmin, jolloin ihmiset kertoivat asiat samalla tavalla.⁴⁵

---

⁴⁴ SHS. Lagus, F.H.B. Sumiainen. 1919. (Rauman seminaarin lehtori).

⁴⁵ SHS. Vallinmäki, Aaro. Lehtimäki. 1918.

Vaasan maakunta-arkistossa sijaitseva Etelä-pohjalaisen osakunnan kotiseutuarkisto sisältää asiakirjoja ja muistitietoa nälkävuosilta 1867- 68. Aineiston joukossa on runsaasti kopioita asiakirjoista nälkävuosien ajalta. Nämä asiakirjakopiot olen rajannut tutkimuksen ulkopuolelle, koska tarkoitukseni ei ole tutkia sitä, mitä todella tapahtui, vaan sitä, miten ja millaisia asioita ihmiset muistavat ja kertovat nälkävuosista. Tällaiset asiat eivät käy ilmi kokouspöytäkirjoista tai vastaavista asiakirjoista. Toisin kuin SHS:n arkistossa, tämän aineiston mukana ei ole kysymyksiä, jotka ihmisille on lähetetty. Joistakin kirjeistä käy kuitenkin ilmi, että ne ovat vastauksia numeroituihin kysymyksiin. Aineisto sisältää listan nimistä ja paikkakunnista, joille nälkävuositietokaavakkeita on lähetetty. Kaavakkeita on lähetetty kahteen otteeseen: jouluna 1915 ja kevätlukukaudella 1916.

Aulis J. Alasen *Etelä-Pohjalaisen Osakunnan historia 1908–33* ei mainitse mitään nälkävuosia koskevan muistitietoaineiston keräämisestä. Todennäköisesti keräyksen toteutti vuonna 1914 perustettu kotiseutuvaliokunta. Alasen mukaan kyseinen toimikunta ei saanut alkuvuosinaan aikaan mitään merkittävää kotiseudun tutkimuksen alalla.⁴⁶ Kuitenkin nälkävuosia koskevan aineiston sijoittuminen osakunnan kotiseutuarkistoon viittaa siihen, että sen toteutti nimenomaan kyseinen kotiseutuvaliokunta.

SKS:n Kansanrunousarkistossa käytin paikallistarinakortistoa alaotsikkona Yhteiskunta, tuhoisia tapahtumia. Kortistoon on poimittu nälkävuosia koskevia kertomuksia ja niiden osia Kansanrunousarkistossa sijaitsevista käsikirjoituksista. Kortiston avulla olisi mahdollista perehtyä käsikirjoituksiin, joista niiden maininnat on poimittu. Jo pelkässä kortistossa on kuitenkin niin paljon tietoa, että en katsonut tarpeelliseksi laajentaa tutkimustani käsikirjoituksiin asti.

SKS:n ja EPO:n aineistoissa monet kirjoittajista kertovat kirjeessään useamman ihmisen nälkävuosimuistoja. Näiden kirjoittajien joukossa on kirjailijoita, lakimies, kansanedustaja sekä kansanperinteen kerääjä. Mahdollisesti heidät on juuri asemansa vuoksi valittu kirjaamaan tiedot Nälkävuositoimikunnalle. He ovat kyselleet etenkin vanhoilta ihmisiltä heidän muistojaan ja kirjoittavat sitten nuo muistot kirjeeseensä. Eräs henkilö, Frans Leivo Nousiaisista löytyy sekä Nälkävuositoimikunnan että SKS:n aineistosta. Hänet mainitaankin kansanperinteen kerääjänä, ja ilmeisesti tämän vuoksi hän on toimittanut keräämiään tietoja useampaan arkistoon. Myös kansanopistojen opiskelijat ovat ilmeisesti myös kirjanneet vanhempien ihmisten muistoja talteen, sillä useammassa kirjeessä on lähettäjänä mainittu kansanopistolainen ja tämän lisäksi se henkilö,

---

⁴⁶ Alanen 1933, 95.

joka on asiat kertonut. Tällä tavoin aineistosta muodostuu hyvin monipuolinen, sillä äänensä saavat kuuluville myös ne ihmiset, joilla ei ehkä olisi mahdollisuutta itse kirjoittaa omaa vastaustaan. Tällaisessa kerronnassa on tosin paikoitellen hankala erottaa, kenen äänellä kulloinkin puhutaan, mutta tutkimuskysymykseni kannalta tämä ei ole ongelma. Se, kuka sanoo, ei ole tutkimuskysymykseni kannalta niin merkittävää kuin se, mitä sanotaan. Sen sijaan on sitä parempi, mitä useamman erilaisen ihmisen vastaus aineistoon sisältyy.

2. Uudistusten aika

1800-luvun loppupuolella suomalainen yhteiskunta muuttui voimakkaasti. Suuri osa näistä muutoksista sai alkunsa jo ennen 1860-luvun nälkävuosia, mutta niiden tulokset näkyivät vasta vuosisadan loppupuolella. Maatalouden suunta kääntyi peltoviljelystä karjatalouteen samoin kuin omavaraistaloudesta kaupallisempaan toimintaan. Lakeja ja asetuksia annettiin kunnallishallintoon, koulutukseen ja vaivaishoitoon liittyen. Nälkävuositoimikunnan kysymyksiä tarkasteltaessa voidaan havaita, että nämä uudistukset ovat vaikuttaneet kysymyksenasetteluun. Kysymyksillä kunnallishallinnon ja vaivaishoidon järjestämisestä, lasten opetuksesta ja elinkeinojen tilasta on varmasti haluttu saada käsitys siitä, miten nämä uudistukset oli otettu käyttöön eri paikkakunnilla nälkävuosien aikaan. Tuolloinhan oli juuri toteutettu kunnallisuudistus, joka vaikutti myös vaivaishoitoon ja lisäksi tuore kansakouluasetus ja siihen liittyvä keskustelu nosti myös lasten opetuksen mielenkiinnon kohteeksi. Tässä luvussa käydään lyhyesti läpi näitä kyseisiä uudistuksia.

2.1 Muutokset maataloudessa

Suomessa maatalous oli 1800-luvun puoliväliin asti lähinnä peruselintarvikkeiden tuottamista omaan käyttöön. Tällainen maatalous perustui leipäviljan varaan, olihan leipä ihmisten perusravintoa. 1860-luvulta lähtien maatalous alkoi kuitenkin kaupallistua ja siirtyä kasvinviljelystä lypsykarjatalouteen. Tätä muutosta vauhdittivat 1860-luvun nälkävuodet, mutta sen taustalla oli myös yleinen rakennemuutos suomalaisten siirtyessä omavaraistaloudesta vaihtotalouteen.⁴⁷ Maataloudessa kaupallistumisen ja työmenetelmien ja -välineiden kehittymisen seurauksena tapahtui koko maaseutua koskettava muutos.

Maatalous alkoi koneistua 1800-luvun loppupuolella.⁴⁸ Uudistukset koskivat lähinnä peltoviljelyä. Uusia koneita otettiin käyttöön, niistä tärkeimpinä niittokone, hevosvetoinen harava ja puimakone. Lisäksi rehukasvien viljelyä tehostettiin.⁴⁹ Heinän peltoviljely yleistyi vasta 1800-luvun lopulla. Vielä 1870-luvun alussa tämä tapa oli lähes tuntematon, mutta yleistyi nopeasti, kun hyvät tulokset

---

⁴⁷ Vihola 2004, 157.

⁴⁸ Turpeinen 1986, 228.

⁴⁹ Peltonen 1990, 202.

vakuuttivat epäilijät.⁵⁰ Vaikka karjanhoito oli 1800–1900-lukujen vaihteessa yleistä, ei se ollut kuitenkaan kovin kehittyntä. Tämä näkyy myös tuotoissa: 1910-luvun alussa lypsykarjan keskimääräinen tuotto oli noin 1300–1400 kg vuodessa, kun se joissakin edistyneemmissä maissa oli 2500–3000 kg vuodessa.⁵¹

Maitotalous kehittyi 1800-luvun lopulla, kun kuljetusmahdollisuudet paranivat ja jäädytystekniikkaa kehitettiin.⁵² Näin maitotuotteiden kuljettaminen pitkiäkin matkoja tuli mahdolliseksi. Uusien menetelmien myötä maitotalous erkaantui taloudenpidosta omaksi tuotannonalaksi, kun perustettiin ostomeijereitä, jotka jalostivat ostamaansa maitoa ja myivät sen edelleen vähittäiskaupoille tai veivät ulkomaille. Meijerit ostivat maitoa tiloilta, jolloin maaseudun taloudet alkoivat saada tuloja maidon myynnistä.⁵³

Vielä 1800-luvulla metsätalous oli olennainen osa taloudenpitoa ja tuotti puuta lähinnä kotitalouden omiin tarpeisiin. Vain harvalla tilalla liikenä puuta myytiin asti. 1890-luvulla puunjalostusteollisuus kehittyi, ja puuhiomoita ja selluloosatehtaita perustettiin. Nämä suuryritykset tarvitsivat kuitupuuta suuria määriä, mikä johti maanostoihin. Tämä aiheutti ristiriitoja metsäteollisuuden ja maatalouden välille, kun yhtiöiden maanostot synnyttivät uutta tilatonta väestöä maaseudulle.⁵⁴ Toisaalta metsätalouden kasvu työllisti maaseudun väestöä yhä enenevässä määrin.⁵⁵ Metsäteollisuuden tarjoama työ oli kuitenkin sesonkiluonteista ja suhdannevaikutuksille altista toisin kuin perinteinen maataloustyö. Tämä vaikeutti maaseudun tilattoman väestön elämää.⁵⁶

Maataloudessa tapahtuneet muutokset merkitsivät suurenevia rahatuloja monelle maaseudun talolliselle. Näin pelkästään peltoala ei enää kertonut tilan vauraudesta, vaan tuloja saattoi tulla myös metsätaloudesta ja lypsykarjasta. Muille kuin talollisille nämä muutokset eivät olleet ainoastaan positiivinen asia. Talollisten ja maattomien elinpiirien erkaantuessa työmahdollisuudet saattoivat heikentyä.⁵⁷ Kasvava teollisuus tarjosi jonkin verran työpaikkoja, mutta työ oli epävarmaa ja sesonkiluonteista.

---

⁵⁰ Östman 2004, 39.

⁵¹ Peltonen 1990, 202–205.

⁵² Peltonen 1990, 198.

⁵³ Peltonen 2004, 92–106.

⁵⁴ Peltonen 2004, 108–109, 111–113.

⁵⁵ Häkkinen & Peltola 2005, 46–47.

⁵⁶ Vihola 2004, 139.

⁵⁷ Jaakkola 1994, 88–90.

2.2 Uudistukset hallinnossa ja koulutuksessa

Venäjällä tehtiin 1850-luvulta lähtien monia uudistuksia, joihin liittyen myös Suomen hallintoa ja lainsäädäntöä uudistettiin, tosin mallia uudistuksiin otettiin Ruotsin suunnalta, eikä Venäjältä.⁵⁸ Uudistuksissa kirkko ja valtio erotettiin toisistaan. Vuoden 1865 kunnallisuudistus siirsi hallintovallan seurakunnalta kunnalle, ja 1869 perustettiin kouluasiain ylihallitus, joka syrjäytti tuomiokapitulit opetuksen johtamisessa. Tähän saakka kirkko oli ollut keskeinen toimija sekä paikallishallinnossa että opetuksessa.⁵⁹ Nyt kunnallisuudistuksen myötä kirkollinen ja maallinen hallinto erotettiin toisistaan pitäjänhallinnossa. Lisäksi vuoden 1869 kirkkolaissa luotiin kirkolle itsehallinto ja selkiytettiin kirkon ja valtion toimialueita.⁶⁰ Vuonna 1873 annettu kaupunkihallintoasetus uudisti myös kaupunkien hallintoa.⁶¹

Vuoden 1865 kunnallishallintoasetus määräsi kuntakokouksen ylintä päätösvaltaa käyttäväksi elimeksi maalla. Toimeenpanoelimenä toimi kunnallislautakunta. Kuntakokouksessa valtaa käyttivät paikkakunnan talolliset, joille papisto joutui luovuttamaan valta-asemansa. Kaupungeissa muutos ei ollut yhtä suuri kuin maaseudulla, koska papistolla ei ollut niissä yhtä suurta valtaa.⁶²

Keisari Aleksanteri II:n julistus vuonna 1858 teki kansakoulujen perustamisen valtion tuella mahdolliseksi, ja vuoden 1866 kansakouluasetus sisälsi määräyksiä koulutuksen järjestämiseksi. Alkuopetus säilyi maaseudulla kirkon vastuulla, mutta kaupungeissa se siirrettiin kunnan hoidettavaksi. Kansakoulujen perustaminen käynnistyi kuitenkin hitaasti, ja sitä vauhdittamaan annettiin vuonna 1898 piirijakoasetus, jossa pitäjät jaettiin koulupiireihin. Jokaiseen piiriin, jossa vähintään 30 lasta ilmoittautui opetukseen, oli perustettava kansakoulu. Kenenkään koulumatka ei saanut olla viittä kilometriä pidempi. Tämän asetuksen jälkeen kansakouluja perustettiin huomattavasti runsaammin, vuonna 1906 jokaisessa Suomen kunnassa oli vähintään yksi kansakoulu.⁶³ Maaseudulla vallitsevana koulumuotona säilyi kuitenkin pitkään kierto- ja pyhäkoulu. Koulutuksen lisääntyminen näkyi luku- ja kirjoitustaidon yleistymisenä.⁶⁴

---

⁵⁸ Pulma 2009b, 234.

⁵⁹ Leino-Kaukiainen & Heikkinen 2011, 16.

⁶⁰ Nikander 2011, 142–143.

⁶¹ Pulma 2009b, 238.

⁶² Jaakkola 1994, 121 – 122.

⁶³ Leino-Kaukiainen & Heikkinen 2011, 22–24.

⁶⁴ Turpeinen 1991, 114–117.

2.3 Vaivaishoito 1800-luvun lopulla

Vuonna 1879 hyväksyttiin elinkeinovapauslaki ja uusi vaivaishoitoasetus sekä muutamaa vuotta myöhemmin vuonna 1883 poistettiin muuttovapausrajoitukset ja uudistettiin irtolaisuussäädökset.⁶⁵ Nämä uudistukset loivat edellytykset vapaalle yrittäjyydelle ja työvoiman vapaalle liikkuvuudelle.⁶⁶ Vuoden 1879 vaivaishoitoasetuksen mukaan kunnilla oli velvollisuus auttaa vain työkyvyttömiä, työkykyisillä taas oli uuden elinkeinovapauden mahdollistama velvollisuus etsiä itselleen työtä.⁶⁷ Avun saaminen johti holhouksenalaisuuteen, eikä tehdyistä päätöksistä ollut mahdollista valittaa. Tällä tavoin pyrittiin tekemään vaivaishoitoon turvautuminen mahdollisimman vähän houkuttelevaksi.⁶⁸ Asetuksessa vaivaishoito jaettiin pakolliseen ja harkinnanvaraiseen avustamiseen. Näin kunnilla oli mahdollisuus avustaa myös muita avun tarpeessa olevia. Kuntien tuli laatia vaivaishoito-ohjesääntö, jonka sisällöstä kunnat saivat itse päättää, kunhan se noudatti lakia ja vaivaishoitosäännön yleisiä perusteita.⁶⁹

Ruotuhoidosta alettiin 1800-luvun puolivälin jälkeen vähitellen luopua. Tätä edisti etenkin vuoden 1879 vaivaishoitoasetus, jossa määrättiin, että ruotuhoidon rasitus tuli jakaa muiden verojen perusteella, kun aiemmin rasitus oli jaettu manttaalimäärään perustuen. Uuden laskutavan myötä rasiusten jako osoittautui vaikeaksi ja synnytti riitoja. Tämän vuoksi vaivaishoidossa siirryttiin ruotuhoidosta pelkkään vaivaishoitoveroon.⁷⁰

Vuosisadan lopulla alkoi myös vaivaishoidon laitostuminen. Köyhäinhoidollinen työlaitosmalli oli peräisin Englannista, mutta Suomessa vaivaistalojen rakentaminen lisääntyi vasta 1890-luvulla valtionapujärjestelmän luomisen seurauksena. Vaivaistalot nähtiin keinona alentaa köyhäinhoidon kustannuksia ja työlaitosten avulla avustus oli mahdollista sitoa työhön.⁷¹

---

⁶⁵ Pulma 1990, 169.

⁶⁶ Pulma 1994, 61.

⁶⁷ Pulma 1990, 176–177.

⁶⁸ Pulma 1994, 62.

⁶⁹ Piirainen 1958, 157–158, 161.

⁷⁰ Pulma 1994, 65–66.

⁷¹ Pulma 1994, 66.

3. Ajanjakso nälkävuosista vuoteen 1918

3.1 ”Nöyrät vuodet”

Tutkittaessa muistitietoaineistoja, jotka on kerätty muisteltavien tapahtumien jälkeen, kuten tämän tutkimuksen aineistoissa 50 vuotta myöhemmin, on otettava huomioon se, että ihmiset muistavat menneet tapahtumat aina sen hetkisten asenteidensa ja tietämyksensä näkökulmasta.⁷² Tämän vuoksi on tärkeää ottaa huomioon myös muisteluajankohta sekä tapahtumien ja muistelun väliin jäävä aika. Nälkävuosien ja muistitietoaineistojen keräämisen väliin jäävä aika oli muutosten aikaa Suomessa. Uudistukset kunnallishallinnossa, kansanopetuksessa ja vaivashoidossa, maataloudessa tapahtuneet muutokset, työväenliikkeen muodostuminen ja elinkeinovapaus vaikuttivat siihen, millaisena 1860-luvun nälkävuodet nähtiin vuosina 1915–1917. Jos aineistot olisi kerätty välittömästi nälkävuosien jälkeen, olisivat vastaukset saattaneet olla erilaisia.

Käyttämäni aineistot on kerätty vuosina 1914–1917 eli juuri ennen vuoden 1918 tapahtumia. Osa vastauksista tosin on lähetetty vasta kansalaissodan tapahtumien jälkeen vuonna 1919, ja eräs vastaajista pahoitteleekin, että vastaus ikävien tapahtumien johdosta myöhästyy. Sinänsä kansalaissodan tapahtumat eivät juurikaan tule vastauksissa esiin, onhan niistä suuri osa lähetetty jo vuosina 1915–1917. Sen sijaan 1900-luvun alun yhteiskunnallinen tilanne näkyy joissakin aineistoon kuuluvissa kertomuksissa.

1860-luvun nälkävuosina yhteiskunnallinen tilanne oli Suomessa hyvin rauhallinen olosuhteet huomioon ottaen. Varkauksia ja muita pienempiä rikoksia kyllä tapahtui, mutta laajempaa mellakointia tai pyrkimyksiä olemassa olevien valtarakenteiden syrjäyttämiseen ei esiintynyt. Nälkävuosien olosuhteista olisi voitu löytää aihetta mellakointiin. Työttömyys lisääntyi, kun palkollisia irtisanottiin taloista, samoin torpanvuokria korotettiin ja kontrahteja irtisanottiin. Lisäksi valtion avustustoimet olisivat saattaneet herättää halukkuutta protestointiin, sillä avustuksia ei jaettu vastikkeetta suoraan hädänalaisille, vaan joko talollisille jaettavaksi edelleen tai hätäaputyömaille, joilla apua sai työtä vastaan.⁷³

---

⁷² Abrams 2010, 85.

⁷³ Pitkänen 1987, 2–3.

Monissa muissa maissa syntyi samoihin aikoihin nälkämellakoita, mutta Suomessa vastaavanlaisiin levottomuuksiin ei ollut edellytyksiä. Nälkää kärsivillä ihmisillä ei ollut voimavaroja protestointiin, eivätkä he toisaalta edes osanneet nähdä nälänhätää yhteiskunnallisena kysymyksenä. Sen sijaan sitä pidettiin luonnon määräämänä kohtalona.⁷⁴ Muistitietoaineistoissa vastaava näkemys tulee myös esille: ”Köyhät tyytyivät siihen omaan kohtaloonsa, minkä heidän osakseen oli yksi hallayö tuottanut.”⁷⁵ Köyhyys oli niin yleistä ja laajamittaista, että se nähtiin kollektiivisena, koko Suomen kansaa koskettavana ilmiönä. Vasta 1900-luvun kuluessa nopea taloudellinen kasvu ja Suomen kehittyminen hyvinvointivaltioksi muuttivat köyhyyden luonnetta ja suhtautumista siihen.⁷⁶ Suomessa työväen politisoituminenkin alkoi vasta 1900-luvun puolella.⁷⁷ 1860-luvun nälkävuosina esiintyi tosin joitakin levottomuuksia maan eteläosan kunnissa, lähinnä kyläkokousten muodossa. Tällaiset kokoukset olivat melko uusi ilmiö Suomessa, ja ilmiö esiintyi voimakkaampana Lounais-Suomen kunnissa, joissa paikallishallinto oli kehittynyt nopeammin.⁷⁸ Pohjaa protestoinnilta vei se, että nälkää ei nähty ihmisten toiminnan, vaan luonnonolosuhteiden aiheuttamana. Lisäksi sairaus ja kuolema eivät rajoittuneet vain köyhempään kansanosaan, vaan taudeista ja niiden seurauksena kuolemastakin sai oman osansa myös moni paremmassa taloudellisessa tilanteessa oleva ihminen.⁷⁹

3.2 Laillisen suojelun järjestelmä heikkenee

Vuoteen 1880 Suomessa oli voimassa ns. laillisen suojelun järjestelmä, mikä tarkoitti sitä, että jokaisen työväestöön kuuluvan oli hankittava jonkun vapaan kansalaisen suojelu. Vapaita kansalaisia olivat ne ihmiset, joilla oli itsenäinen toimeentulo. Järjestelmä velvoitti siis työväestöä olemaan vuosipalkkollisena tai oppilaana jossakin itsenäisessä taloudessa.⁸⁰ Joissakin tapauksissa laillisen suojelun saattoi hankkia myös seurakunnalta. Mäkitupalaiset ja avioituneet loiset oli 1700-luvulla vapautettu laillisen suojelun hankkimisesta, mutta vuoden 1852 lakiuudistuksessa⁸¹ heidät otettiin taas laillisen suojelun piiriin.⁸² Niitä, jotka eivät tätä määräystä noudattaneet, kohdeltiin irtolaisina.

---

⁷⁴ Alapuro 1990, 239–241; Pitkänen 1987, 2–3.

⁷⁵ SHS. Piirainen, M. os. Kaipainen-Tirva. Kuhmoniemi. 1918. Nälkävuosina 11-vuotias.

⁷⁶ Häkkinen & Peltola 2005, 40.

⁷⁷ Haapala 1990, 227.

⁷⁸ Häkkinen 1992, 156.

⁷⁹ Soikkanen 1987, 111.

⁸⁰ Haapala 1990, 215.

⁸¹ Asetus vaivaisten holhouksesta sekä irtolaisuutta ja laillista suojelua koskeva asetus.

⁸² Pulma 1990, 173–174.

Laillisen suojelun järjestelmä sai alkunsa 1500-luvulla. Aluksi se oli keino välttää armeijaan joutuminen, mutta vähitellen siitä muodostui suoja irtolaisiksi leimaantumista vastaan. Jo 1540-luvulla palkollisuutta koskeviin määräyksiin otettiin mukaan periaate, jonka mukaan palvelupaikkaa vailla olevat luettiin irtolaisiksi.⁸³ Työpakkojärjestelmästä johtuen työläisellä oli 1800-luvulla jossain määrin turvattu asema. Hänellä oli vakaa työpaikka, sillä työnantaja ei yleensä voinut ilman syytä irtisanoa työntekijöitä. Lisäksi työnantajat huolehtivat palkollisistaan. Tätä järjestelmää ei vielä 1860-luvulla osattu kyseenalaistaa, sillä sitä pidettiin luonnollisena.⁸⁴

Tosin köyhyys oli jossain määrin nähty sosiaalisena ongelmana jo 1830-luvulta lähtien, jolloin katovuodet ja niihin liittyneet kerjäläislaumat nostivat aiheen esille. Vuonna 1858 ilmestynyt J. W. Rosenborgin väitöskirja ”Köyhyydestä ja julkisesta vaivashoidosta Suomessa” siirsi näkökulmaa yksilön ongelmista laajempaan yhteyteen.⁸⁵ 1850-luvulla laillinen suojelu ja palveluspakko herättivät myös keskustelua. Suomen Talousseuralle annettiin vuonna 1857 tehtäväksi laillisen suojelun järjestelmän uudistamisen valmistelu. Seuran keräämissä lausunnoissa kannatettiin työvoiman vapauttamista, mutta seuran esitys noudatteli perinteisiä linjoja ja herätti ankaraa arvostelua. Senaatti antoikin vuosien 1863–64 valtiopäiville ehdotuksensa irtolaislain uudistamiseksi, mikä merkitsi laillisen suojelun ja irtolaisuuden erottamista toisistaan.⁸⁶

Laillisen suojelun järjestelmään perustuen valta oli siis maanomistajilla, mutta heillä oli toisaalta myös velvollisuus huolehtia palkollistensa toimeentulosta.⁸⁷ Kyseinen järjestelmä ei kuitenkaan sopinut yhteen kapitalistisen talouden kanssa, joka alkoi nousta vallalle 1800-luvun loppupuolella. Markkinatalous edellytti työvoiman vapaata liikkuvuutta.⁸⁸ Laillisen suojelun järjestelmä olikin osoittautunut tehottomaksi jo ennen 1860-luvun nälkävuosia. Järjestelmään liittyneet ristiriitaisuudet aiheuttivat konflikteja paikallistasolla. Nämä konfliktit olivat hyvin paikallisia ja lyhytaikaisia, eikä järjestäytyntä toimintaa ollut juurikaan vielä 1800-luvulla. Konfliktit kuitenkin murensivat laillisen suojelun järjestelmää.⁸⁹

1860-luvun nälkävuosien laajamittainen kriisi järkytti laillisen suojelun järjestelmää vielä rankemmin. Entiset suojajärjestelmät pettivät, eikä epävirallinen suojajärjestelmä kyennyt auttamaan

---

⁸³ Pulma 1994, 29.

⁸⁴ Haapala 1990, 215.

⁸⁵ Pulma 1994, 55.

⁸⁶ Pulma 1990, 175.

⁸⁷ Häkkinen & Peltola 2005, 43.

⁸⁸ Haapala 1990, 215.

⁸⁹ Häkkinen & Peltola 2005, 43.

kaikkia avuntarvitsijoita. Hädänalaisille jäi kaksi vaihtoehtoa: jääminen paikoilleen merkitsi turvautumista vanhaan, lähteminen taas edellytti vanhojen rajoitteiden rikkomista ja asettautumista uusien ja outojen olosuhteiden armoille. 100 000 henkeä valitsi jälkimmäisen vaihtoehdon. Tämä kiertelevien köyhien massaliike nosti maaseudun agraariköyhälistön ongelmat laajempaan tietoisuuteen. Laillisen suojelun järjestelmän ideologiset perusteet murentuivat, kun sen ylläpitämät yhteisölliset avustusjärjestelmät eivät enää toimineet.⁹⁰

Maaseudun irtaimen väestön määrä alkoi kasvaa jo ennen 1860-luvun nälkävuosia, mutta vuosisadan lopulla tuo kasvu kiihtyi entisestään. Ilman vakinaista palkkatyötä olevan väestön määrän arvioidaan olleen vuonna 1880 400 000 ja vuonna 1910 jo noin 700 000 henkeä. Samaan aikaan myös kaupunkiväestön määrä kasvoi. Tämä kasvu muodostui suurelta osin maaseudun irtaimesta väestöstä, josta osa siirtyi kaupunkiin paremman toimeentulon toivossa. Tästä agraariköyhälistöstä muodostui siis suurelta osin myös kaupunkien alaluokka. Jos maaseudulla köyhälistön ongelmia olivat huonot asumisolot, terveysongelmat, huono ravinto ja vaatetus, olivat nuo ongelmat hyvin samankaltaisia myös kaupunkiköyhälistön keskuudessa. Palkkataso oli kaupungissa parempi kuin maaseudulla, mutta myös elinkustannukset olivat korkeammat. Kaupungissa riskit esim. työttömyyteen olivat suurempia. Lisäksi maaseudulla köyhät pystyivät luontaistalouden avulla pienentämään riskejä.⁹¹

Risto Alapuron mukaan yhteiskuntaluokkien välillä ei ollut 1800-luvun Suomessa yhtä selkeitä rajoja kuin monessa muussa maassa. Suomessa ei ollut samalaista maanomistukseen pohjautuvaa yläluokkaa kuin monissa Itä-Euroopan maissa, vaan Suomessa yläluokan asema perustui heidän virka-asemaansa. Lisäksi säätyläiset ja itsenäiset talonpojat toimivat yhdessä Suomen valtiollisen aseman vahvistamiseksi. Suomessa ei myöskään ollut sellaisia feodaalisia maaherroja kuin monessa muussa maassa, vaan verottajana toimi valtio. Lisäksi rajat talonpoikaiston sisällä ja siitä alaspäinkin olivat häilyviä pitkälle 1800-luvun lopulle asti. Ennen tätä Suomessa ei myöskään ollut suurta irtainta väestöä, vaan maattomat olivat kiinnittyneet talonpoikaistalouksiin, eivätkä näin ollen muodostaneet sellaista yhtenäistä ryhmää, joka olisi voinut käynnistää mellakoita. Vasta 1800-luvun lopulla Suomessa alkoi olla sellaista irtainta väestöä, jolla oli tähän edellytyksiä.⁹²

---

⁹⁰ Häkkinen & Peltola 2005, 43–45.

⁹¹ Häkkinen & Peltola 2005, 46–48.

⁹² Alapuro 1990, 242 – 244.

Samaan aikaan tapahtui muutos työntekijän ja työnantajan välisissä suhteissa. Markkinatalouden lait alkoivat muuttaa suhtautumista työntekijöihin. Moraaliset velvoitteet eivät enää säädelleet tuota suhtautumista, vaan työvoima alettiin nähdä kustannustekijänä. Luontaistalouden sosiaaliset suhteet alkoivat väistyä, kun talouden suhdannevaihtelut ja lisääntynyt kaupallisuus alkoivat aiempaa voimakkaammin vaikuttaa myös maaseudun työmarkkinoihin.⁹³ Laillisen suojelun järjestelmä purettiin 1870- ja 1880-lukujen vaihteessa, jolloin syntyivät uudenlaiset, vapaaseen kilpailuun perustuvat työmarkkinat. Työntekijästä ja työnantajasta tuli työsuhteessa tasavertaisia, molemmilla oli oikeus työsuhteen purkamiseen. Tämä antoi työväestölle mahdollisuuden valita vapaasti työnsä ja kilpailuttaa palkkoja.⁹⁴

Näiden muutosten myötä alkoi kehittyä suomalainen työväenliike, joka omaksui keskeisiksi poliittisiksi päämääriksi köyhyyden ja epätasa-arvoisuuden poistamisen. Köyhyys sai vahvasti idealisoituneen muodon, se esitettiin esimerkkinä omistavien ja omistamattomien välisestä kuilusta.⁹⁵ Samanaikaisesti kuin maaseudun työväestöstä muodostui työväenluokka, se siis omaksui uudenlaisen ajattelutavan, joka poikkesi aiemmasta. Tälle ajattelutavalle oli ominaista työn merkityksen korostaminen, yhteisöllisyys, yhteinen kulttuuri, rationaalisuus, solidaarisuus, raittius ja sivistys.⁹⁶ Panu Pulma kuvaa 1800-luvulla tapahtunutta ajattelutavan muutosta seuraavasti: ”*Sillä vaikka 1820-luvun itäsuomalaisen loisen nälkä oli fysiologisesti samanlainen kuin 1890-luvun helsinkiläisen sekatyömiehen nälkä, niin yhteiskunnallisesti ne olivat kaksi täysin eri asiaa.*”⁹⁷

Nopea taloudellinen kasvu ja elintason nousu leimasivat 1800-luvun loppua ja 1900-luvun alkua, mutta ensimmäisen maailmansodan alkamisen jälkeen työntekijöiden olot heikkenivät nopeasti. Työttömyyttä esiintyi lisääntyvässä määrin ensin kaupungeissa, mutta myöhemmin myös maaseudulla. Sodan pitkittyessä varustelutöihin tarvittiin kuitenkin työvoimaa, mikä muutti työttömyystilannetta. Koska varustelutöitä ei ollut kaikissa osissa maata, johti tilanne laajaan työvoimavaellukseen. Kesällä 1917 tilanne muuttui jälleen. Varustelutöiden päättyminen äkisti johti massatyöttömyyteen. Syksyn sato oli heikko, mikä yhdessä elintarvikkeiden huonojen kuljetusmahdollisuuksien kanssa aiheutti uhan laajamittaisesta nälänhädästä. Venäjän

---

⁹³ Häkkinen & Peltola 2005, 46–47.

⁹⁴ Haapala 1990, 215–217.

⁹⁵ Häkkinen & Peltola 2005, 48–49.

⁹⁶ Häkkinen 1987, 76.

⁹⁷ Pulma 1990, 171.

vallankumouksen vuoksi Suomessa ei ollut valtakoneistoa, joka olisi voinut tukahduttaa ongelmat. Tämä oli eräs vuoden 1918 sodan puhkeamiseen vaikuttaneista seikoista.⁹⁸

3.3 ”Oli yhteisymmärrys, joka nyt on kadonnut”⁹⁹

Suurten nälkävuosien ja muistitietoaineistojen keräämisen välisenä aikana tapahtui siis suuria muutoksia. Nämä muutokset näkyvät myös muistitietoaineistoissa. Kovin laajasti ei aihetta aineistoissa käsitellä, mutta muutamassa kirjeessä puhutaan yhteisymmärryksestä, joka vallitsi nälkävuosina, mutta joka sittemmin on kadonnut. Aihetta käsitellään sekä porvareiden että työväen näkökulmasta asiaa katsoen. Molempien puolien kannanotoissa haikaillaan vielä nälkävuosina vallinnutta tilannetta, jossa ei riideltä, vaan toimittiin yhdessä. Rauman seminaarin lehtori Lagus suhtautuu hyvin tuomitsevasti sosialisteihin: *”Ne ihmiset, jotka tätä nykyä räyhäävät pilkaten Jumalaa ja soimaten porvareita ja joilta ei saa arvoa ja kunniaa kukaan muu kuin ”kansa Kaikkivaltias”, se typerä ihmisjoukko tekisi oikein jos ottaisi selkoa entisten lainkuuluiden porvariennistuksista yhteiskunnan pelastamiseksi. Jos nykyiset sosialistiset anarkistit ajattelisivat mitä mokoma ”kansa Kaikkivaltias” olisi tehnyt nälkävuonna henkensä pelastamiseksi, niin luulenpa heidän neuvottomina jäävän ääneti. Silloin ei puhuttu 8-tuntisista työpäivistä, ei työlakoista eikä palkankoroituksista vaan lukemattomat isännät ja emännät kiittivät Luojan armoa jos onnistuivat pääsemään työhön sellaiseen paikkaan missä saivat sen verran ruokaa etteivät nälkää kärsineet.”*¹⁰⁰

Yhtä kiihkeää oman asian puolustamista ei vastapuolelta löydy. Frans Leivo käsittelee asiaa huomattavasti maltillisemmin: *”joskin se oli nurja puoli, että tilalliset ja ylimystö saivat pitää sanavaltaa, kun ei yleistä äänioikeutta ollut, maattomilla, eikä mitään työ ja torppareja suojelevaa vuokraa lakia, mutta sitä ei paljon tarvittukaan kun oli yhteisymmärrys, joka nyt on kadonnut.”*¹⁰¹ Aineistossa esiintyy myös näkemyksiä siitä, että nimenomaan nälkävuodet ja niihin liittyvät

⁹⁸ Häkkinen & Peltola 2005, 47–51.

⁹⁹ SHS. Leivo, Frans. Nousiainen. 1918. Frans Leivo (s. 1878) oli valokuvaaja ja kansanperinteenkerääjä.

¹⁰⁰ SHS. Lagus, F.H.B. Sumiainen. 1919. (Rauman seminaarin lehtori). Frithiof Henrik Bernhard Lagus (1855–1936) toimi Sanomalehti Auran toimittajana 1890–94, Sääksmäen kansanopiston opettajana 1894–99, Rauman seminaarin kollegana 1899–1906 ja lehtorina 1906–22.

¹⁰¹ SHS. Leivo, Frans. Nousiainen. 1918.

koettelemukset ja kärsimykset yhdistivät ihmisiä: ”Kansa nöyrtyi Jumalan kurituksen alla ja koettiin yhdessä kärsiä vaikeat ajat.”¹⁰²

On varmasti totta, että hädän koittaessa ihmiset unohtivat asemansa ja pitivät yhtä. Se, jolla oli enemmän, auttoi sitä, jolla asiat olivat huonommin. Tätä edellyttivät jo yleiset moraal säännöt¹⁰³. Antti Häkkinen esittää artikkelissaan *Nälkä, valta ja kylä*, että kriisiaikoina paikallisyhteisöt eivät toimi yleisten taloudellisten lakien mukaan, vaan yhteisön strategiana vaikuttaa olevan elämän ylläpitäminen ja tuotannon jatkuvuuden säilyttäminen. Nälkä kuitenkin kohteli ihmisiä alueellisesti ja sosiaalisesti eriarvoisesti. Kato ei kohdannut juurikaan maan eteläosaa, ja katastrofi tulikin näillä alueilla näkyväksi lähinnä muualta saapuvien kerjäläisjoukkojen myötä. Niillä alueilla, joilla nälkäkriisi koettiin ankarana, oli tilanne tukalampi maata omistamattoman väestöosan kohdalla, kun taas torppareiden ja talollisten selviytymismahdollisuudet olivat jonkin verran paremmat.¹⁰⁴

Muistitietoaineistoissa esille tuleviin näkemyksiin vaikutti varmasti myös se, että aineistojen keräysajankohtana 1900-luvun alkupuolella ihmiset tiedostivat paremmin asemansa kuin nälkävuosien aikaan 1860-luvulla. Yhteiskunnallista eriarvoisuutta ei enää pidetty luonnollisena ja hyväksyttävänä, vaan osa ihmisistä näki sen yhteiskunnan epäkohtana, jota vastaan tuli taistella. Ihmiset itse eivät välttämättä tätä eroa ymmärtäneet, vaan näkivät asian siten, että nälkävuosina vallitsi yhteisöllisyys, joka oli sittemmin kadonnut.

Aineistoissa tulee esille myös väitteitä väärinkäytöksistä, joita talolliset harjoittivat: ”Sitä paitsi antoi kruunu jauhoja ja leipämattoja, mutta talolliset söivät ne ja köyhät saivat kuolla.”¹⁰⁵ Toinen kertoja, joka on myös Ruovedeltä, kertoo kuinka tilalliset harjoittivat paikkakunnalla petosta. Kuumesairaalaan varten annettiin leipäjauhoja, mutta sairast eivät saaneetkaan niitä. Lisäksi tilalliset söivät itse viljan, joka oli annettu köyhille jaettavaksi. Saman kertojan mukaan suurtilalliset syöttivät hevosilleen viljaa, kun taas köyhät ja kerjäläiset saivat ruumenleipää.¹⁰⁶ On vaikea tietää, kuinka paljon tämän kaltaisiin kertomuksiin vaikuttaa muisteluajankohta ja sen hetkinen yhteiskunnallinen tilanne. Toisaalta on ymmärrettävää, että tilanteessa, jossa lukuisa joukko ihmisiä kärsii nälkää, herää helposti epäilyksiä väärinkäytöksistä ja syytöksiä niitä kohtaan, joilla asiat ovat paremmin. Aineistoissa on

---

¹⁰² SKS KRA. 320. Hämeenkyrö. Martti Myllyharju. 1937. Kertonut Matti Myllyharju, maanvilj. s. 1851.

¹⁰³ Kts. luku 5.1.

¹⁰⁴ Häkkinen 1990, 104, 106 – 107.

¹⁰⁵ SHS. Kytömaa, Ensio. Ruovesi. Kertonut Heta Hetantytär Jäntti, s. 1847.

¹⁰⁶ SHS. Saariluoma, W. Ruovesi. 1919.

runsaasti myös kertomuksia, joissa kerrotaan parempiosaisten kohdelleen kerjäläisiä hyvin ja huolehtineen heistä.

Aineistoissa on myös useita kertomuksia hoitoloiden pitäjien harjoittamista väärinkäytöksistä. Saarijärveltä kerrotaan, että vuosina 1867 ja 1868 oli Ilolan talossa vellihoito, jonka keittäjänä oli vanha akka, joka pani kalkkijauhoja sekaan vellipataan ja varasti tällä tavalla oikeita ruisjauhoja itselleen: ”*Akka oli pönkittänyt tuvan oven yöksi kiinni pönkällä ja aamusella oli mennyt katsomaan ja oli sanonut, että nyt minä männä yönä taas päästin kolome sielua taivaasee.*”¹⁰⁷ Lisäksi kertomuksissa saatetaan mainita hoitoloissa tarjotun myrkytettyä ruokaa tai ainakin sellaista ruokaa, että ihmiset sitä syötyään kuolivat.

Tällainen näkemys saattoi syntyä, koska hoitoloihin mentiin yleensä vasta, kun muuta vaihtoehtoa ei enää ollut. Tällöin ihmiset olivat yleensä jo hyvin huonokuntoisia ja kärsineet pidemmän aikaa aliravitsemuksesta. Kun hoitolassa sitten tarjottiin heille kunnollista ruokaa, ei heidän elimistönsä tätä kestänyt, vaan he kuolivat. Osa kertojista esittääkin asian juuri näin: ”*Huoltolaan mentiin vasta silloin kun ei enää mikään muu keino auttanut –tai ehkä sinne useimmiten vietiin- ja kun täällä sai nälkiintynyt ehkä hieman runsaamman annoksen suuruspitoista ruokaa niin kuolema saattoi tulla hyvinkin pian vieraaksi.*”¹⁰⁸ Kun huomattiin, että heikkojen ihmisten elimistö ei kestänyt kunnan ruokaa ja oikeaa leipää, alettiin heille tarjota vatsalle paremmin sopivaa ravintoa, kuten velliä tai keittoa. Pudasjärveltä kerrotaan, kuinka hoitolaan tulleille annettiin ensin kunnan ruokaa, mutta he kuolivat sitä syötyään, koska olivat tottuneet hätäleipään. Tämän vuoksi hoitolaan juuri tulleille ruvettiin antamaan maito-vesiseosta.¹⁰⁹

Antti Häkkinen tuo artikkelissaan *Nälkä, valta ja kylä* esille muistitietoaineistoissa ilmenevän nälkävuosimyytin kaksijakoisuuden. Toisaalta puhutaan yksimielisyydestä ja kansan nöyryydestä, toisaalta tuodaan esille talollisten harjoittamia väärinkäytöksiä.¹¹⁰ Sama kaksijakoisuus näkyy myös tässä tutkimuksessa. Aineistoissa kuvataan vallinnutta yhteisymmärrystä, mutta löytyy myös kertomuksia erilaisista väärinkäytöksistä, kuten edellä on kuvattu.

---

¹⁰⁷ SKS KRA. 2420. Saarijärvi. Albert Rautiainen. 1951. Kertonut Aukusti Jokinen, s. 1879.

¹⁰⁸ SHS. Vallinmäki, Aaro. Lehtimäki. 1918. Aaro Vallinmäki (1878 – 1932), entiseltä nimeltään Filander oli kanttori, kirjailija ja liikemies. Aleksander Filander eli Santeri Alkio oli hänen veljensä.

¹⁰⁹ SHS. Ollinniemi, R. Pudasjärvi. 1918. Eläkkeellä oleva nimismies.

¹¹⁰ Häkkinen 1990, 121 – 122.

4. Luonnonolosuhteet

4.1 Nälkävuosien sääolosuhteet

Pitkin 1860-lukua oli koettu useita katoja etenkin maan pohjoisosissa. Vuoden 1867 sääolosuhteet vaikuttivat kuitenkin ratkaisevasti siihen, että lähes koko maa joutui hätätilaan. Kevät tuli vuonna 1867 myöhään, sää lämpeni vasta kesäkuun lopulla. Muutos sääolosuhteissa oli suuri, sillä heinäkuussa saatiin nauttia hellesäistä. Kuitenkin myöhäinen kevääntulo aiheutti sen, ettei syksyn sadolle voitu asettaa isoja odotuksia. Syyskuun alun halla tuhosi vähäisetkin satotoiveet.¹¹¹ Syyskuun 4. ja 5.päivän välisenä yönä vuonna 1867 ankara halla tuhosi suuren osan sadosta lähes koko maassa. Kuopion, Oulun ja Mikkelin läänissä ruissato oli 27 %, ohrasato 32 % ja vehnäsato vain 17 % normaalista sadosta. Myös Vaasan läänissä satotulokset jäivät heikoiksi. Ainoastaan lounaisrannikolla saatiin lähes tavanomainen sato.¹¹²

Jos sääolosuhteet olivat kesällä poikkeukselliset, niin myös talvisää poikkesi normaalista. Sekä talvi 1867 että talvi 1868 olivat molemmat kylmiä. Pakkanen oli vuoroin ankaraa, vuoroin tuli runsaasti lunta.¹¹³ Muistitietoaineistoissa kerrotaan, että lunta tuli niin paljon, ettei teitä pystytty pitämään auki.¹¹⁴ Joissakin kertomuksissa mainitaan myös, miten reellä saattoi keväällä hankikelin aikaan ajaa mistä vain, aidoista ei tarvinnut välittää, koska lunta oli niin paljon¹¹⁵. Runsaslumisena talvena paikkakunnalta toiselle kiertelevien kerjäläisten liikkuminen hankaloitui, mutta omat vaikeutensa oli myös niillä, jotka olivat jääneet koteihinsa: *”Nälkävuonna oli niin paljon lunta, että kun sitä yöllä tuli, niin ei päässyt pirtistä pois muuta, ku teki tunnelin lumen läpi.”*¹¹⁶

Sää oli siis hyvin poikkeuksellinen. Kevään myöhästyminen tai aikaiset syyshallat eivät kumpikaan yksinään olleet mitään tavatonta, mutta se, että ne molemmat esiintyivät samana vuonna, aiheuttivat poikkeuksellisen katastrofin. Lisäksi talvella vallinneet ääri-ilmiöt hankaloittivat ihmisten elämää ja toimintaa.

---

¹¹¹ Turpeinen 1986, 19 – 20; Pitkänen 1991, 58.

¹¹² Häkkinen 1992, 154.

¹¹³ Turpeinen 1986, 96–101.

¹¹⁴ Esim. SHS. Luulonen, Ahto. Ruovesi. 1917. Ylioppilas.

¹¹⁵ EPO. Nikkinen, Jaakko. Laihia. Jaakko Nikkinen (1884 – 1946) oli kirjailija.

¹¹⁶ SKS KRA. PK 6:992. Mouhijärvi. Järventausta, E. Kertonut Kalle Järventausta, kirvesmies, s. 1887.

4.2 Jatkuvat sateet toivat nälän

Monessa kertomuksessa nähdään nälän alkaneen kauan kestäneistä sateista. Ilmeisesti vuoden 1866 loppukesä oli paikoin hyvin sateinen. ”*Silloin juhanuksen aikan rupes satama ja sato talvehe ast, ...*”¹¹⁷ Tutkimuskirjallisuudessa loppukesän 1866 sateet eivät tule mitenkään erityisen vahvasti esille. Vuoden 1866 syksystä kerrotaan ainoastaan, että sato oli heikko.¹¹⁸ Katovuosien nähdään alkaneen joillakin alueilla jo useita vuosia aikaisemmin ja huipentuneen syksyn 1867 lähes täydelliseen katoon.¹¹⁹ Tämän vuoksi on yllättävää, että muistitiedossa loppukesän 1866 sateet muistetaan niin hyvin.

Jos tarkastellaan paikkakuntia, joilta sadetta koskevat maininnat ovat peräisin, havaitaan niiden sijaitsevan lounaisrannikolta Tampereelle sijaitsevalla alueella. Mahdollisesti sateet ovat olleet tuolla alueella erityisen voimakkaita, minkä vuoksi ne ovat painuneet ihmisten mieleen. Kuitenkin myös Laihialta mainitaan sateista: ”*Alituiset sateet turmelivat viljan.*”¹²⁰ Ilmeisesti sateet ulottuivat siis Pohjanmaalle asti.

On toki mahdollista, että ihmiset eivät pysty pitkän ajan jälkeen tarkasti erottamaan vuosien 1866 ja 1867 tapahtumia toisistaan. Ajallisesti nälkävuodet vaikuttavat muodostavan ihmisten muistoissa yhden kokonaisuuden, jolloin puoli vuosisataa tapahtumien jälkeen on todennäköisesti vaikea sijoittaa tapahtumat juuri tiettyyn vuoteen. Tutkimuskirjallisuudessa kerrotaan ilman muuttuneen loppukesällä 1867 viileäksi ja sateiseksi.¹²¹ Myös ainakin yhdessä kirjeessä puhutaan vuoden 1867 sateista: ”*1867 kesällä oli vesisade, joka kesti 7 viikkoa heinäkuun puolivälistä alkaen.*”¹²² Lisäksi Turpeinen mainitsee keväällä 1867 vallinneet tulvat.¹²³ On siis mahdollista, että ihmiset muistelevatkin kyseistä vuotta, vaikka joissakin kertomuksissa mainitaan juuri vuosi 1866. Sinänsä sillä, kummanko vuoden sateita ihmiset muistelevat, ei ole tutkimuskysymyksen kannalta merkitystä. Olennaista on se, että sateet ovat jääneet voimakkaasti ihmisten mieleen juuri nälkävuosiin liittyvänä asiana. Tämä osoittaa sen, että sateet ovat olleet näiden ihmisten elämän kannalta niin

---

¹¹⁷ SKS KRA. Heltonen, T. PK 3:446. Pyhämaa. Kertonut Kristian Esteros, kalastaja, s. 1854.

¹¹⁸ Turpeinen 1986, 19, 29.

¹¹⁹ Pitkänen 1991a, 40.

¹²⁰ EPO. Nikkinen, Jaakko. Laihia.

¹²¹ Pitkänen 1991a, 58.

¹²² SHS. Kostiaainen, Maria. Antrea. Kertonut Tuomas Vepsä, talollinen.

¹²³ Turpeinen 1986, 98.

merkityksellinen tapahtuma, että se on jäänyt heidän mieleensä, vaikka sateiden jälkeen koettiin monin paikoin tuhoisa halla.

Sateet ja niiden aiheuttamat tulvat hankaloittivat ihmisten liikkumista ja sadonkorjuuta: ”*Eräänä syksynä alkoi sataa kovasti ja vesi vei mukanaan kaikki poikkileikatut korret, rukiin sitomia koitettiin aidanseipäistä hakea, kun vesi oli vienyt ne.*”¹²⁴ Heinäntekoaikaan osuneet tulvat aiheuttivat sen, ettei heinää saatu kuivatettua.¹²⁵ Jopa heinäladot saattoivat jäädä tulvan alle.¹²⁶ Mainitaan myös, että olisi saatu hyvä heinäsato, ellei sade olisi estänyt heinäntekoa.¹²⁷ Sateiden lisäksi myös kylmyys haittasi heinäntekoa. Aineistoissa onkin myös kertomuksia siitä, kuinka heinäaikaan haravoitiin kintaat käsissä, koska oli niin kylmä.¹²⁸

Sateet yhdistyivät ihmisten mielissä vahvasti nälkään ja sen alkamiseen: ”*...ett vesi Suamehe näljän toi.*”¹²⁹ Saatettiinpa jatkuvissa sateissa nähdä jälkeinpäin jopa jotakin yliluonnollista ja mystistä. Tyrväältä Nälkävuositoimikunnalle lähetetyssä kirjeessä asiaa kuvataan näin: ”*Eräs ukko kertoo ettei hän luule että tavallisesta sateesta niin vesi nousi vaan silloin kuohuivat syvyyden lähteet kun maanteilläkin ennenovat paikat muuttuivat kelluviksi melkein läpipääsemättömiksi paikoiksi.*”¹³⁰ Tämän kaltaisessa muistelussa näkyy se, miten ihmiset jälkikäteen asioita muistellessaan saattavat tulkita asiat eri tavalla kuin itse tapahtumien aikaan. Sateiden aikaan ei ihmisillä ollut vielä tietoa, siitä, millainen katastrofi olisi edellä. Sen sijaan jälkikäteen nälkävuosia muisteltaessa tapahtumissa saatettiin nähdä yliluonnollisia piirteitä. Jos sateet ja tulvat olisivat jääneet ainoaksi poikkeukseksi sääolosuhteissa, olisi niitä varmasti muisteltu eri tavalla tai ne olisivat saattaneet jäädä ihmisten mielissä taka-alalle.

Eräessä kertomuksessa sateiden ja tulvien nähdään aiheuttaneen ilman myrkyttymisen ja sitä kautta ihmisten sairastumisen: ”*Alhaiset maat muuttuivat alinomaisesta sateesta muustakkaks haiseviksi kuralätäköiksi, mistä johtui ilmaston myrkytys ja ihmiset olivat myös ravintonsa huonourestakin heikkoja, että syntyi yhteinen tauti, jota nimitettiin poltetauriksi, joka surmaisi paljon Suomen kansa.*”¹³¹ Tämä näkemys saattaa liittyä vielä 1800-luvulla vallinneeseen ajatukseen miasmasta.

---

¹²⁴ SKS KRA. Laihonen, E. PK 3:493. Pyhämaa. Kertonut Elda Tuominen, s. 1858.

¹²⁵ SKS KRA. Juusela, Edla. 395. Tampere. 1937.

¹²⁶ SKS KRA. Myllyharju, Martti. 320. Hämeenkyrö. 1937. Kertonut Matti Myllyharju, maanvilj., s. 1851.

¹²⁷ EPO. Leskinen, Alfr. Töysä. Alfred Leskinen (1892 – 1964) toimi mm. nimismiehenä, Ilmajoen kihlakunnan kruununvoutina ja Vaasan lääninhallituksen lääninkamreerina sekä hallituksen jäsenenä eri yhdistyksissä ja komiteoissa. Hän kuului Kokoomukseen.

¹²⁸ EPO. Leskinen, Alfr. Töysä.

¹²⁹ SKS KRA. Laihonen, E. PK 3:493. Pyhämaa. Kertonut Elda Tuominen, s. 1858.

¹³⁰ SHS. Törmä, Frans. Tyrvää. 1917.

¹³¹ SKS KRA. Valtanen, U. PK 1:128. Laitila.

Tautien lähteenä pidettiin pilaantunutta ilmaa, joka useimmiten syntyi seisovasta vedestä tai mätänevistä eloperäisistä aineista. Ajatus sääolosuhteiden vaikutuksesta tauteihin periytyi jo antiikin ajalta. Tämän vuoksi Suomessakin piirilääkärit merkitsivät ylös sää tietoja. Monien tautiepidemioiden aiheuttajana pidettiin juuri miasmaa.¹³² Tämän vuoksi on luonnollista, että ihmiset yhdistivät seisovan veden ja tautien leviämisen toisiinsa. Vaikka miasmaan ei enää nykyään uskotakaan, kiinnittää sitaatissa huomion se, että ihmisten heikentyminen nälkiintymisen seurauksena yhdistetään vastustuskyvyn heikkenemiseen, joka lisää ihmisten alttiutta sairastua.

4.3 Halla vei viimeisen toivon sadosta

Joissakin kertomuksissa nälkävuosien alkuna nähdään sateiden sijasta halla. Kyseessä ovat todennäköisesti vuoden 1867 syyskuun alun hallat, jotka veivät sadon lähes koko maassa.¹³³ Jos aiempina vuosina oli vielä saatu jonkinlainen sato, alkoi tilanne viimeistään nyt näyttää ihmisistä toivottomalta. Lasten mieleen on painunut, kuinka lähdettiin hallan kanssa kilpailemaan ja yritettiin pelastaa viljasta se, mitä pelastettavissa oli. Eräs nainen muistaa, kuinka isä oli sanonut tytöille hallan tultua, että lähdetäänpä tytöt hallan kanssa kilpasille. He olivat ehtineet leikata hiukan seuraavan kesän siemenjyviksi, mutta kädet olivat palelleet, kun korret olivat olleet kuurassa.¹³⁴ Myös muissa kertomuksissa muistellaan, kuinka jäätyneitä korsia on leikattu hallan uhatessa.¹³⁵

Hallan uhkaaman, vasta maitojyvällä olevan viljan leikkaaminen siemenviljaksi oli vanha tapa, jota noudatettiin jo 1600-luvulla. Tällaiset jyvät, jotka eivät olleet vielä kypsiä, mutta jotka olivat itäviä, kelpasivat siemenjyviksi, mutta jos halla palellutti ne, menettivät ne itävyytensä.¹³⁶ Tämän vuoksi oli tärkeää yrittää koko perheen voimin pelastaa edes osa jyivistä. Olivathan siemenjyvät takeena seuraavan vuoden sadosta ja antoivat ehkä ihmisille toivoa tulevasta. Siemenviljaksi nämä jyvät eivät tosin monessakaan taloudessa nälkävuosina säästyneet, vaan ne jouduttiin syömään ennen kevättä ja kylvöaikaa.

---

¹³² Vuorinen 2006, 56–58.

¹³³ Pitkänen 1991a, s. 40; Turpeinen 1986, s. 20.

¹³⁴ SKS KRA. Kärnä, Kristiina. PK 24. Sonkajärvi. 1938. Kertonut Maria Hiljanen, n.90v.

¹³⁵ Esim. SHS. Törmä, Frans. Tyrvää. 1917.

¹³⁶ Keränen 1994, 47.

Viimeistään aamun valjettua kadon todellinen laajuus selvisi ihmisille. Frans Törmä Tyrväältä kuvaa tilannetta näin: *”Masentuneella mielellä ja alakuloisina katselivat ihmiset viljavainioita joissa pakkasesta valkoisiksi muuttuneet tähdät ikään kuin kuolemaa ennustaen hiljaa ja totisina seisoivat joista vielä eilen jotakin toivoa oli.”*¹³⁷ Maan hallituskin uskoi vasta ensimmäisen hallayön koittaessa toivon olevan mennyttä. Siihen saakka jaksettiin uskoa ihmeen vielä tapahtuvan siitä huolimatta, että kevätkylvöt olivat myöhästyneet koko maassa. Kun syksyn sato oli hallan myötä menetetty lähes täysin monilla alueilla, alkoi olla jo myöhäistä riittävien avustustoimenpiteiden järjestämiseen.¹³⁸

Heikko sato merkitsi irtisanomista suurelle joukolle maaseudun työväestöä. Tilalliset pyrkivät parantamaan omaa tilannettaan irtisanomalla tiloille palkattua väkeä. Tämä johti siihen, että suuret joukot maaseudun tilattomia lähtivät vaeltamaan paremmille alueille toimeentulon toivossa.¹³⁹ Vaeltavien joukkojen mukana hätä ja kurjuus levisivät lähes koko maahan.

Vaikka nälkävuosia koskevassa tutkimuskirjallisuudessa puhutaan lähinnä sadon tuhonneesta hallasta, on ihmisten mieleen muistitietoaineistojen perusteella jäänyt hallan lisäksi myös jatkuvat sateet. Nämä sateet muistetaan jopa koko katastrofin alkuna. Sateet ja niiden aiheuttamat tulvat yhdistetään myös tauteihin. Kuitenkin viimeistään halla tuhosi lopunkin toivon ihmisten mielissä.

---

¹³⁷ SHS. Törmä, Frans. Tyrvää. 1917.

¹³⁸ Häkkinen 1992, 154.

¹³⁹ Häkkinen 1992, 155–156.

5. Ihmisten käyttäytyminen

5.1 ”Jokaisen iloisinkin luonteen oli surumielisyys voittanut.”¹⁴⁰

Nälkävuositoimikunnan kysymyslistalla oli kysymys nälkävuosien vaikutuksesta ihmisten ulkoiseen olemukseen ja luonteeseen. Kenties tähän liittyen useammassakin kirjeessä mainitaan ihmisten ilottomuus. Toisaalta vastaavanlaisia mainintoja on myös Kansanrunousarkiston aineistossa. Varmasti elämä tavallisen kansan keskuudessa olikin alakuloista, eikä tanssille ja laululle tuntunut olevan sijaa: *”Ajan kovuutta ja vakavuutta kuvaa sekin että kaikenlainen tanssi ja remuaminen, yleensä kaikki pulppuavan elämän ilon ilmaukset olivat aivan olemattomiin hävinneet. Lapsetkin olivat kuin vanhoja.”*¹⁴¹ Ero aiempaan, ilomielisempään elämään on jäänyt ihmisten mieleen: *”Muuten vaikutti kova aika sen ettei ”remua eikä hyppyä” kuulunut taloista eikä kujilta, vaikka edellisenä aikana sellaistaikin oli, se hiljensi ihmisten mielet ja pakotti vakavampiakin ajattelemaan.”*¹⁴² Vaikka oma tilanne olisikin ollut kohtalaisen hyvä, viimeistään talosta toiseen etenevä kerjäläisvirta sai ihmisten mielet matalaksi: *”Kun kirjoitettiin 67 niin ei paljon naurettu tai laulettu”*¹⁴³

Lukuisten ajan ilottomuutta ja ankeutta kuvaavien kertomusten joukossa kiinnittää huomiota seuraava maininta: *”Yleisen hädän aikanakaan ei kansan leikillisuus loppunut.”*¹⁴⁴ Kyseisen maininnan on kirjoittanut Rauman seminaarin lehtori F. H. B. Lagus, joka todennäköisesti katsoo asiaa ulkopuolisen silmin. Tuntuu hämmästyttävältä, että jollakin on säilynyt tällainen näkemys ”kansasta”, kun kuitenkin monet muistot kertovat täysin päinvastaista. Mahdollisesti kirjoittaja tarkoittaa sitä, että nälkävuosina vakavastakin asioista saatettiin vitsailla. Kenties vitsailu ja leikinlasku olivat yrityksiä käsitellä vakavia ja vaikeita asioita. On myös mahdollista, että asiaa yritettiin vähätellä.

Ero kaupunkien säätyläispiireihin on huomattava. Suuremmissa kaupungeissahan järjestettiin nälkävuosina hyväntekeväisyystanssiaisia ja -konsertteja avun tarpeessa olevien auttamiseksi.¹⁴⁵ Ero näiden kahden todellisuuden välillä tuntuu suurelta. Muistitietoaineistoista löytyi vain yksi maininta

---

¹⁴⁰ SHS. Vesterinen, Anna. Kajaani. Kertonut kansakoulunopettajatar L. Svedlin, s. 1846.

¹⁴¹ SHS. Vallinmäki, Aaro. Lehtimäki. 1918.

¹⁴² EPO. Mattila. Lehtimäki. Pastori.

¹⁴³ EPO. Nikkinen, Jaakko. Laihia.

¹⁴⁴ SHS. Lagus, F.H.B. Sumiainen. 1919. (Rauman seminaarin lehtori).

¹⁴⁵ Pitkänen 1991b, 161.

vastaavanlaisesta varojen keräämisestä. Neiti Laina Cederhvarf Mikkelistä kertoo, kuinka varoja kerjäläisten auttamiseksi kerättiin seuranäytelmillä, arpajaisilla ja muilla tilaisuuksilla.¹⁴⁶ Tavallisen kansan keskuudessa tanssimista ja muuta ilonpitoa paheksuttiin: ”Jos jotkut kuitenkin pyrkivät tanssihaluaan tyydyttämään, katsottiin sitä sopimattomaksi, sanottiin: ”Olkitukko vatsassa mennään tanssimaan.” Vallankin seksmannit ja talolliset asettuivat estämään tanssia eivätkä tahtoneet antaa tanssijoille tilaa taloissaan.”¹⁴⁷

Vaikuttaa siis siltä, että yhteisön taholta kohdistui paineita, jotka ohjasivat ihmisiä tietynlaiseen käytökseen. Tanssiminen, laulaminen ja juopottelu kuuluivat niihin asioihin, joita ei hyvällä katsottu: ”Juopuneita ei ollut. Eräskin kertoi köyhänä vuonna nähneensä ainoastaan 2 juopunutta juhannuslauantai-iltana Kristiinan kaupungissa.”¹⁴⁸ Juopuneiden vähäiseen määrään vaikuttaa varmasti myös kadon aiheuttama puute viljasta. Ihmisillä oleva vilja käytettiin ravinnoksi, eikä sitä ollut varaa käyttää viinan valmistukseen. Oiva Turpeinen tosin mainitsee kuvernöörin kirjeissä olleen tiedon, että isokyröläiset salapolttivat viinaa kadon aikanakin.¹⁴⁹ Tällöin kyseessä olivat varmasti sellaiset henkilöt, joilla ei ollut kovaa puutetta ruuasta. Niillä, jotka joutuivat turvautumaan hätäravintoon, ei todennäköisesti ollut halua käyttää viljaa viinanpoltoon. Viinanpoltoa yritettiin rajoittaa myös valtion taholta. Senaatti yhtyi vuonna 1864 J.V. Snellmannin ehdotukseen, jossa haluttiin kieltää viinanpolto maan kolmessa pohjoisimmassa läänissä alueita kohdanneen kadon vuoksi.¹⁵⁰

Muistikuvat ilon, laulun ja tanssin puuttumisesta saattavat ihmisten mielissä yhdistyä näkemyksiin siitä, että katovuodet olivat Jumalan rangaistus kansalle. Tätä ajatusta markkinoivat nälkävuosina etenkin papit saarnoissaan.¹⁵¹ Myös Topeliuksen runoissa ”Köyhäin lasten kiitoslaulu (Suomen vuodentulon johdosta, syksyllä 1868)”¹⁵² sekä ”Köyhäin lasten kiitoslaulu hoitolassa”¹⁵³ tulee esille ajatus siitä, että kato oli Jumalan rangaistus ihmisille, ja heidän nöyryttyään ja kääntyttyään Jumalan puoleen, tämä poisti rangaistuksen antamalla jälleen hyvän sadon. Tämä sama ajattelutapa vallitsi todennäköisesti yleisesti ”paremman väen” keskuudessa. Sanomalehdistössäkin kadon syyksi

---

¹⁴⁶ SHS. Cederhvarf, Laina. Mikkel. 1918. Neiti Cederhvarf kertoo myös, että hänen perheensä tarjosi muutaman muun perheen kanssa vuorotellen aterian köyhille.

¹⁴⁷ EPO. Vesala, Arvo. Kuortane. Arvo Vesalan isä oli kirjailija Kaarlo Vesala.

¹⁴⁸ EPO. Leskinen, Alf. Töysä.

¹⁴⁹ Turpeinen 1986, 33

¹⁵⁰ Savolainen 1989, 29.

¹⁵¹ Soikkanen 1991, 230–234.

¹⁵² Liite 2.

¹⁵³ Liite 3.

esitettiin usein ”Jumalan tahtoa”.¹⁵⁴ Tähän viittaa esimerkiksi Frans Törmä kirjeessään Nälkävuositoimikunnalle: ”Muuten oli kansa korkeimman Jumalan edessä nöyryntynyt ei ollut huveja eikä tansseja elämä oli hiljaista ja siivoa ei kuulunut järveltä eikä kylän tanhuilta ja raiteilta naurua eikä iloisia lauluja.”¹⁵⁵

Kovin voimakkaasti ei näkemys nälkävuosista Jumalan rangaistuksena tule muistitietoaineistoissa esille. Yksittäisiä tähän viittaavia mainintoja aineistosta kuitenkin löytyy: ”Rangaistusta pidettiin Jumalan lähettämänä rangaistukseksi synnin ja jumalattomuuden tähden.”¹⁵⁶ On mahdollista, että muistitietoaineistoa kerätessä 1900-luvun alkupuolella ajatus katovuosista Jumalan rangaistuksena oli jo hävinnyt. Vaikka ihmiset 1860-luvulla olisivat vielä ajatelleetkin kyseisellä tavalla, eivät he tuoneet asiaa esille kirjoituksissaan, koska eivät enää uskoneet siihen. Häkkisen mukaan uskonnolliset asenteet vallitsivat lähinnä papiston, lehdistön ja paremmin toimeentulevan väen keskuudessa. Sen sijaan kerjäläiset ja köyhät ihmiset eivät nähneet kadon syynä Jumalan tahtoa.¹⁵⁷ Kuitenkin joissakin kertomuksissa ihmisten mainitaan luopuneen paheista ja maallisista huveista ja muuttuneen uskonnollisemmiksi: ”Nälkä ja puute kuihduttivat ihmisten kasvot, painoivat niihin kovien kärsimysten leiman. Uskonnollisuus ja hiljaisuus valtasi ihmismielet.”¹⁵⁸

Aineistossa on myös kertomuksia, joissa tulee esille eräänlainen jälkipolville välitetty liioittelu ja elämän kurjuuden korostaminen: ”Ei sillen ennää käkikä kukunnu eikä pikkulinnuja nähny missään ja sit se jos se on totta ko vanhat on puhunu et ei kukkoka laolanu ennää ninko muulostin.”¹⁵⁹ Kun tarinoita kerrotaan eteenpäin sukupolvelta toiselle, niihin saatetaan myös liittää yliluonnollisia elementtejä, kuten edellisessä kertomuksessa. Kuitenkin niillä alueilla, joilla hätä ei ollut suuri, kerrotaan ihmisten käyttäytymisen ja ulkonäön olleen aivan entisenkaltainen.¹⁶⁰

---

¹⁵⁴ Häkkinen 1992, 153.

¹⁵⁵ SHS. Törmä, Frans. Tyrvää. 1917.

¹⁵⁶ SHS. Leivo, Frans. Nousiainen. 1918.

¹⁵⁷ Häkkinen 1992, 153–154.

¹⁵⁸ EPO. Leskinen, Alf. Töysä.

¹⁵⁹ SKS KRA. Hongisto, P. 722. Vampula. 1936. Kertonut Kalle Peltola, 70 v.

¹⁶⁰ Esim. SHS. Danielsson, A. Korpo.

5.2 Nälkävuosien rikollisuus

Antti Häkkinen on tutkinut rikollisuutta nälkävuosina. Hänen mukaansa rikokset, etenkin murtovarkaudet, lisääntyivät nälkävuosina. Myös väkivaltaisia ryöstöjä esiintyi, ja niistä uutisoitiin tarkasti lehdistössä. Häkkisen mukaan rikollisuus lisääntyi, kun huomattiin, ettei avustuspolitiikka toiminut. Tämä heikensi ihmisten kunnioitusta lakia kohtaan ja levottomuudet lisääntyivät. Toisaalta myös järjestyspolitiikkaa kovennettiin, jotta levottomuudet eivät pääsisi laajenemaan.¹⁶¹ Häkkisen näkemys nälkävuosien rikollisuudesta on täysin vastakkainen sille paljon siteeratulle näkemykselle, jonka Agathon Meurman esittää teoksessaan ”Nälkävuodet 1860-luvulla”: *”Mutta warma on, ettei yhtäkään lukkoa tarwinnut lujittaa, ei yhtäkään owea tahi akkunaa tarwinnut teljetä, eikä yhtäkään pistoolia ladata. Isäntäwäki nukkui lewollisesti huoneessaan wieraiden, kaikilta maakunnilta kokoontuneiden joukkojen ympäröimänä. Eiwät osoita meidän rikosluettelomme mitään tawallisista oloista poikkeavaa.”*¹⁶² Tämän näkemyksen on Häkkinen kuitenkin osoittanut turhan idealistiseksi, kansaa ihannoivaksi ajatteluksi.

Antti Häkkisen mukaan törkeiden rikosten määrä kasvoi nälkävuosina lähes 2,5-kertaiseksi, mutta palasi normaalioloissa jälleen entiselleen. Tilastot antavat todennäköisesti rikoksista ja väkivallanteoista kaunistellun kuvan. Todellisuudessa rikoksia oli enemmän, mutta niistä suuri osa jäi selvittämättä.¹⁶³ Häkkinen on tutkinut alioikeuksissa langetettujen murtovarkaustuomioiden määriä ja tullut niiden perusteella siihen tulokseen, että erityisesti maaseudulla murtovarkaudet lisääntyivät huomattavasti¹⁶⁴ nälkävuosien aikana. Näiden rikosten tekijät olivat yleensä loisväestöä, itsellisiä, mäkitupalaisia ja kerjäläisiä.¹⁶⁵ Oiva Turpeinen mainitsee lehtikirjoituksen, jossa kerrottiin, että Keski-Pohjanmaalla yleistyivät keväällä 1867 murrot vilja-aittoihin. Kirjoituksessa kerrotaan, että mukana olisi ollut talollisiakin, mutta kuvernöörin vastauksessa kirjoitukseen talollisten osuus kiistetään. Kyseessä olivat kuvernöörin mukaan irtolaiset ja kerjäläiset. Ongelma poistuisi, jos irtolaisille järjestettäisiin lisää työtä.¹⁶⁶ Osittain tästä syystä valtio ja kunnat järjestivät hätäaputyömaita etenkin pohjoisemmissa lääneissä.¹⁶⁷

---

¹⁶¹ Häkkinen 1990, 111 – 113.

¹⁶² Meurman 1892, 60.

¹⁶³ Häkkinen 1991c, 186.

¹⁶⁴ Murtovarkauksista langetettuja tuomioita oli lähes kolme kertaa enemmän kuin normaaleina vuosina.

¹⁶⁵ Häkkinen 1987, 71.

¹⁶⁶ Turpeinen 1986, 31–32.

¹⁶⁷ Turpeinen 1986, 234.

Ei ole tiedossa, kuinka suuri osa näistä murtovarkauksista oli ruokavarkauksia. On kuitenkin todennäköistä, että nälkävuosina varastettiin nimenomaan elintarvikkeita. Nälkäiset ihmiset, jotka joutuivat jättämään kotinsa ja lähtemään kerjuulle, joutuivat varmasti helposti kiusaukseen varastaa ruokaa. Varkauksista langetettujen tuomioiden lisäys oli maaseudulla huomattavasti suurempi kuin kaupungeissa, mikä liittyy siihen, että maaseudulla ruokatavaroita säilytettiin usein aitoissa, joihin oli helpompi murtautua kuin kaupungeissa oleviin taloihin. Kaupungissa talot myös sijaitsivat lähempänä toisiaan, jolloin varkauksia ei ollut ehkä niin helppo toteuttaa. On myös mahdollista, että nälkävuosina pienistäkin ruokavarkauksista ilmoitettiin virkavallalle herkemmin kuin normaalina aikana, koska kenellekään ei ollut syötävää yllin kyllin, ja elintarvikkeiden arvo nousi korkeaksi.

Ryöstöistä ja väkivaltaisuuksista kerrottiin niin kuvernöörin kertomuksissa kuin lehdistössäkin. Loppukevällä vuonna 1868 väkivallantekojen ja muiden rikosten kauhistelu alkoi muuttua hysteriseksi peloksi yleisen järjestyksen järkkymisestä röyhkeiden, vaeltelevien varaslaumojen vuoksi. Nämä varaslaumat yhdistettiin kierteleviin kerjäläisjoukkoihin.¹⁶⁸

Muistitietoaineistoissa rikollisuudesta nälkävuosina muodostuu hyvin kirjava kuva. Eräät kirjoittajat korostavat sitä, että ihmiset mieluummin kuolivat nälkään kuin antautuivat rikokseen: ”*Mutta kansamme kunniaksi on mainittava, että yleensä ihmiset tyytyivät ja alistuivat kohtaloonsa. Ryöstöjä, varkauksia ja muita rikoksia ei erikoisen runsaasti tehty.*”¹⁶⁹ Nälkävuosina 11-vuotias M. Piirainen kirjoittaa, että köyhät ”*tyytyivät siihen omaan kohtaloonsa, minkä heidän osakseen oli yksi hallayö tuottanut.*”¹⁷⁰ Lapualla ihmisten käytöstä nälkävuosina muistellaan seuraavasti: ”*Rehellisyyden tunto ei löyhtynyt, vaan luonto yhä vakautui.*”¹⁷¹ Kuitenkin kirjoittaja myöntää, että äärimmäisen hädän pakottamina ihmiset saattoivat turvautua varastamiseenkin. Erityisen ihanteellisena nälkävuosina vallinneen tilanteen näkee Rauman seminaarin lehtori Lagus, jonka mukaan ihmiset käyttäytyivät rehellisesti ja kunniallisesti hädän hetkellä nälkäkuolema silmiensä edessä, eikä varkauksia tai ryöstöjä tapahtunut. Hänen mukaansa kaikki ihmiset olivat avuliaita toisiaan kohtaan.¹⁷² Aineistoissa on useita kertomuksia, joissa kuvataan, kuinka ihmiset valitsivat mieluummin nälkäkuoleman kuin ryhtyivät pahantekoon tai ainakin se oli viimeinen keino selviytyä.

---

¹⁶⁸ Häkkinen 1991c, 186–187.

¹⁶⁹ SKS KRA. Myllyharju, Martti. 320. Hämeenkyrö. 1937. Kertonut Matti Myllyharju, maanvilj. synt. 1851.

¹⁷⁰ SHS. Piirainen, M. Kuhmoniemi. 1918.

¹⁷¹ Lapua 30.9.1916

¹⁷² SHS. Lagus, F. H. B. Sumiainen. Rauman seminaarin lehtori.

Erään kirjoittajan mukaan ihmiset muuttuivat huomattavasti nälkävuosina sekä sisäisesti että ulkoisesti: *”Hätä ja puute painoivat leimansa ihmisiin sekä ruumiillisesti että henkisesti. He olivat kuihtuneen ja sairaan näköisiä. Vaivoin he jaksoivat laahata itseään paikasta toiseen. Nauravaa, iloista ihmistä tapasi harvoin. Kaikki olivat masentuneita ja tavallistaan hiljaisempia. Ei myöskään juotu eikä tapeltu eikä harjotettu muitakaan paheita. Vaikka puute olikin kova, eivät ihmiset koskeneet toistensa omaisuuteen. Yhteinen hätä oli masentanut paatuneimmankin pahantekijän. Vasta hyvien vuosien tultua rupesivat paheetkin taas pääsemään valtaan.”*¹⁷³ On mahdollista, että nälkävuosina ihmiset olivat niin heikossa kunnossa, ettei tappeluun tai ryöstöihin ollut yksinkertaisesti voimia. Toisaalta saattaa olla, etteivät ihmiset kiinnittäneet pahantekoon yhtä paljon huomiota kuin yleensä, olihan heillä varmasti riittävästi ajateltavaa omassa toimeentulossaan ja selviämisessään.

Vastakohtana näille näkemyksille ovat kirjoitukset, joissa luodaan kuva ihmisistä röyhkeinä ja itsekkäinä: *”...jos jollakin oli leipää, vietiin se väkisin. Ei kukaan välittänyt mitään toisen oikeudesta.”*¹⁷⁴ Nähtiinpä varkauksien lisäksi myös muun rikollisen toiminnan lisääntyneen ja ihmisten moraalien löyhtyneen: *”...sekä kaikenlainen rikollisuus ja siveettömyys silloin rehoitti.”*¹⁷⁵ Siveudentunnon ja rehellisyyden puutteen mainitsee myös entinen nimismies R. Ollinniemi.¹⁷⁶

Joihinkin kertomuksiin sisältyy myös kritiikkiä virkavaltaa kohtaan: *”Varastuksia ja näpistyksiä harjoitettiin suuressa määrässä. Lisäksi oli vanha ja veltto nimismies, joka ei paljoa huolinut sellaisista asioista. Tämän pitäjän eteläisemmissä kylissä tuli varastus niin yleiseksi, että vuosia vielä tämän katovuoden jälkeenkin varastettiin ihan kaikkea mitä irti lähti.”*¹⁷⁷ Kunnalliset asetuksen mukaan nimismiehen lisäksi tuli kuntien itse vastata järjestyksen säilymisestä alueellaan. Useisiin kuntiin perustettiin järjestysmiesorganisaatio, jonka tehtävänä oli ylläpitää järjestystä kunnan alueella sekä toimittaa ulkopaikkakuntalaiset kerjäläiset omille kotiseuduilleen. Jälkimmäinen tehtävä tosin osoittautui kerjäläismäärien kasvaessa mahdottomaksi.¹⁷⁸ Kruunun palveluksessa ollutta nimismiestä oli ehkä helpompi syyttää toimeentulosta kuin paikallisia järjestysmiehiä. Poliiseja ei maaseudulla vielä 1860-luvulla ollut lainkaan. Vasta vuoden 1898 asetus käynnisti maalaispoliisitoiminnan Suomessa.¹⁷⁹

---

¹⁷³ EPO. Gummerus, Erkki. Alajärvi

¹⁷⁴ SKS KRA. Järvinen, Impi. VK 31: 17 c. Yläne. 1914. Kertonut Kustaa Blom.

¹⁷⁵ SKS KRA. Valtanen, U. PK 1:125. Laitila.

¹⁷⁶ SHS. Ollinniemi R. Pudasjärvi. 1918. (eläkkeellä oleva nimismies).

¹⁷⁷ EPO. Risku, J. Jalasjärvi. Kertonut Kasakkalammin muori, noin 85v.

¹⁷⁸ Häkkinen 1987, 72.

¹⁷⁹ Hietaniemi 1987, 88.

Eräs kirjoittaja näkee etenkin lasten ja nuorten tilanteen hyvin heikkona: ”muistelen m.m. että ne lapset, joilta isä ja äiti kuolivat, joutuivat enin osa avuttomaan tilaan, mieronentielle osa heistä. Saivat pahantekijä mielen ja luonteen enin osa heistä sai. Rikollisuus sen jälkeen kasvoi nuorisossa.”¹⁸⁰

Tämä on entisen nimismiehen näkemys tilanteesta ja voidaankin ajatella sen edustavan henkilökohtaista näkemystä asiasta. Suurin osa kirjoittajista kuitenkin myöntää rikoksia tapahtuneen, ehkä jopa enemmän kuin normaalivuosina, mutta niitä pidetään olosuhteiden pakosta tehtyinä rikoksina. Kansakoulunopettaja Walkaman mukaan varkauksia tapahtui enemmän kuin muulloin, mutta ne tuntuivat pakkovarkauksilta, koska hätäajan jälkeen niiden tekijöistä tuli taas kunnan ihmisiä.¹⁸¹ Enimmäkseen varkaudet olivat pieniä, ja niitä tehtiin ilmeisesti ruoan hankkimiseksi, ei rahallisen hyödyn toivossa.¹⁸²

Vaikuttaa mielenkiintoiselta, että näkemykset nälkävuosien rikollisuudesta vaihtelevat näin paljon. Häkkisen mukaan murtovarkauksien määrä kaupungeissa jäi nälkävuosina huomattavasti matalammalle tasolle kuin maaseudulla. Ero normaalivuosiin ei ollut ollenkaan niin huomattava kaupungeissa.¹⁸³ Muistitietoaineistoissa kirjoittajat ovat kuitenkin enimmäkseen maaseudulta, joten pelkästään tämä seikka ei suurta vaihtelua selitä. Häkkinen selittää vaihtelua yhteiskuntaryhmien välisillä eroilla. Koska muistitietoaineistoissa vastaajien taustatiedot ovat hyvin niukkoja, on vaikea sanoa, kuinka paljon tällaiset seikat näkemyksiin vaikuttavat. On mahdollista, että joillakin paikkakunnilla rikollisuutta on esiintynyt enemmän. Toisaalta niillä ihmisillä, jotka ovat joutuneet ryöstelyn tai muiden rikoksien kohteeksi, on varmasti pessimistisempi näkemys asioista kuin sellaisilla, jotka eivät nälkävuosina rikoksia henkilökohtaisesti kohdanneet.

Muistitietoaineistoissa vallitsee yhdenmukainen näkemys siitä, että nälkävuosina ihmiset olivat ilottomampia kuin normaalina aikana, eikä tanssia ja laulua harjoitettu. Osa kertojista oli myös sitä mieltä, että paheita harjoitettiin vähemmän kuin ”hyvinä vuosina”. Sen sijaan rikollisuudesta on aineistoissa hyvin eriäviä näkemyksiä. Häkkisen mukaan murtovarkaudet lisääntyivät nälkävuosina etenkin maaseudulla, mutta muistitietoaineistoissa osa kertojista on sitä mieltä, että kaikki rikollisuus taukosi tyystin. Tämä saattaa liittyä luvussa kaksi esitettyyn näkemykseen nälkävuosina vallinneesta

---

¹⁸⁰ SHS. Ollinniemi, R. Pudasjärvi. 1918. Eläkkeellä oleva nimismies.

¹⁸¹ SHS. Walkama, E. Panelia. 1919. Kansakoulunopettaja.

¹⁸² SHS. Törmä, Frans. Tyrvää. 1917.

¹⁸³ Häkkinen 1987, 71.

yhteisymmärryksestä. Ihmisten muistoissa kaikki pitivät yhtä hädän hetkellä ja keskittyivät yhdessä selviytymään katastrofista, vaikka todellisuus olisikin ollut toisenlainen.

6. Kerjäläisyys

6.1 Kerjäämisen historiaa

Keskiajalla katsottiin, että luonnon välttämättömyydestä aiheutunut kerjääminen oli kunniallista, koska ihminen ei itse ollut tilanteeseensa syyllinen, vaan pakotettu kerjäämään pitääkseen yllä elämäänsä. Sen sijaan kerjäläinen, joka oli työkykyinen tai muulla tavalla kykeni elättämään itsensä, oli kunniaton. Keskiajan teologiassa ehdottomat moraalikäskyt, kuten kymmenen käskyä, ymmärrettiin luonnolliseksi moraalitiedoksi, jonka Jumala oli luomisen yhteydessä painanut ihmisen omaantuntoon. Myös moraalikäskyä, jonka mukaan äärimmäisessä hädässä olevaa on autettava, pidettiin ehdottomana moraalikäskynä. Näin ollen ajateltiin äärimmäisessä hädässä olevan auttamisen olevan ihmiselle luontaista.¹⁸⁴ Almujen antamisen katsottiin olevan hyvä teko, joka vahvisti antajan sielun autuutta.¹⁸⁵ Vastaavan tyyppinen ajattelu näyttää vallinneen kansan keskuudessa vielä 1860-luvun nälkävuosinakin.

Reformaation ajalla köyhien auttaminen pyrittiin siirtämään viranomaisten hoidettavaksi. Ihmiset antoivat yhä edelleen almuja, mutta eivät suoraan köyhille, vaan erilaisiin rahastoihin tms., joista viranomaiset huolehtivat. Tällaisella menettelyllä pyrittiin ehkäisemään kerjäämistä, koska sen katsottiin häiritsevän kaupunkien yleistä järjestystä. Uudistus ei kuitenkaan ollut pitkäkestoinen, eikä kerjäämistä onnistuttu lopettamaan kaupungeista, vaan 1500-luvulla palattiin jälleen almujen antamiseen suoraan köyhille.¹⁸⁶

Uudella ajalla yhteiskunnallinen kehitys muutti asenteita kerjäläisiä kohtaan torjuvammiksi ja jyrkemmiksi. Musta surma ja sen aiheuttama työvoimapula vaikuttivat osaltaan suhtautumiseen kerjäläisiin. Heidän katsottiin uhkaavan yhteiskunnallista järjestystä ja hyvinvointia. Uuden ajan kuluessa laadittiinkin yhä enenevässä määrin kerjäämisen kieltäviä lakeja ja säädöksiä.¹⁸⁷ Mitkään lait tai rangaistukset eivät kuitenkaan onnistuneet lopettamaan kerjäämistä, vaan se jatkui siihen saakka, kunnes hyvinvointiyhteiskunnan tukitoimet kehittyivät niin pitkälle, ettei kerjäämiselle ollut enää tarvetta. Ruotsin valtakunnassa oli 1500- ja 1600-luvuilla lukuisia säädöksiä ja määräyksiä, joissa kerjääminen kiellettiin. Kerjäämistä ei kuitenkaan pystytty estämään, koska sille ei ollut

---

¹⁸⁴ Mäkinen 2009, 44–50.

¹⁸⁵ Pulma 1994, 15.

¹⁸⁶ Mäkinen 2009, 60–62.

¹⁸⁷ Mäkinen 2009, 64.

todellisia vaihtoehtoja. 1600-luvulla Suomessa oli vain satunnaisia vaivaismajoja ja köyhäinhuoneita. Vuoden 1642 kerjuusäännössä luvanvarainen kerjääminen sallittiinkin, mutta ainoastaan kotiseurakunnassa.¹⁸⁸ Kerjuun kieltäminen kokonaan ei onnistunut, koska köyhien auttaminen oli annettu seurakuntien vastuulle, eikä kirkon vaivauskassoista riittänyt kuin vähäisiä avustuksia jaettavaksi. Näin kerjuu säilyi merkittävänä vaivaishoidon keinona.¹⁸⁹

1700-luvulla käyttöön otettiin ruotujärjestelmä, joka tarjosi vaivaisille turvatumman toimeentulon kuin kerjuulla kulkeminen. Ruotujärjestelmässä pitäjän talot jaettiin varallisuutensa mukaan ruotuihin, jotka olivat velvollisia elättämään pitäjänkokouksen niille määräämät vaivaiset. Kukin talo huolehti avun tarpeessa olevasta henkilöstä sille määrätyn ajan, minkä jälkeen toimitti hänet seuraavaan taloon. Ruotujärjestelmän rinnalla käytössä oli kylän- tai pitäjänkiertona tunnettu käytäntö, jossa avun tarpeessa oleva oli oikeutettu kiertämään tietyllä alueella talosta toiseen ja saamaan niistä elatuksensa. Alue oli suurempi kuin ruotujärjestelmässä, mistä kertoo myös nimitys.¹⁹⁰

1800-luvulla väestönkasvu johti siihen, että maassa vaelteli yhä enemmän tilatonta väestöä työtä etsimässä. Tilanomistajat ja muut työnantajat suosivat lyhytkestoisia työsuhteita, joten tilaton väestö muodosti kasvavan työvoimareservin, josta lyhytaikaista työvoimaa oli helppo värvätä. Vuoden 1852 vaivaishoitoasetus laajensi köyhien oikeutta saada omalta seurakunnaltaan apua. Sama laki kielsi kerjäämisen myös kotiseurakunnassa. Tämä johti siihen, että kerjäämistä toimeentulokeinona ei enää hyväksytty.¹⁹¹ Samaan oli pyritty jo vuonna 1817 annetussa julistuksessa kerjäämisen estämisestä.¹⁹² Kerjäämisen katsottiin vahingoittavan maatalouden harjoittamista, edistävän tautien leviämistä ja lisäävän yhteiskunnallista levottomuutta.¹⁹³ Kuitenkaan kerjäämistä ei onnistuttu taaskaan lopettamaan, vaan se jatkui edelleen. Erityisesti katovuosina kerjäläiset lähtivät liikkeelle. Eräs tällainen kerjäämisen aalto nähtiin 1860-luvun nälkävuosina, toinen vuonna 1918 ja vielä yksi 1930-luvun pulavuosina. Tällaisina poikkeusaikoina kerjäämistä pidettiin hyväksyttävänä keinona hankkia elanto ja jopa viranomaiset katsoivat sitä läpi sormien.¹⁹⁴

---

¹⁸⁸ Pulma 2009a, 72–73.

¹⁸⁹ Pulma 1994, 33–34.

¹⁹⁰ Piirainen 1958, 30–33.

¹⁹¹ Pulma 2009a, 74–76.

¹⁹² Soikkanen 1988, 111.

¹⁹³ Häkkinen 1994, 69.

¹⁹⁴ Pulma 2009a, 76.

Kerjääminen oli vielä 1900-luvun alkupuolella normaaleinkin aikoina eräs köyhäinavun jakamisen muoto ja ainakin puolivirallisesti hyväksytty elämäntapa. Kerjääjiin suhtauduttiinkin yleensä suopeammin kuin muihin kulkumiehiin. Kerjääminen oman yhteisön sisällä hyväksyttiin yleisesti ainakin maaseudulla, mutta suhtautuminen oman yhteisön ulkopuolelta tuleviin kerjääjiin oli negatiivisempaa. Suhtautuminen kerjäläisiin vaihteli, joidenkin ryhmien kerjääminen oli hyväksytympää kuin toisten. Nuorten työkykyisten ihmisten kerjäämistä ei hyväksytty, samoin romanien kerjäämiseen suhtauduttiin torjuvasti.¹⁹⁵

6.2 Kerjäläisyys nälkävuosina

Kari Pitkänen on tutkinut kriisiaikojen ja erityisesti nälkävuosien siirtolaisuutta. Hänen mukaansa kotipaikkakunnalta lähteminen on ollut historiassa yleistä, kun yhteisöä on uhannut äkillinen kriisi. Lähtö voidaan nähdä keinona lievittää painetta etenkin, kun jollakin alueella on pulaa ruuasta. Muuttovirtoihin vaikuttaa myös se, onko lähialueilla saatavilla ruokaa tai työtä, paikallisista avustustoimenpiteistä ja viranomaisten toiminnasta tilanteen helpottamiseksi. Vaeltamaan lähteminen voidaan nähdä ihmisen omana valintana. Vaikka se saattaa joissain tilanteissa tuntua ainoalta mahdollisuudelta selviytyä, on se kuitenkin vapaaehtoinen päätös. Joissakin tapauksissa se voi parantaa sekä lähtevien että yhteisöön jäävien tilannetta. Lähtijät pääsevät ehkä alueelle, jossa ruokaa on enemmän, ja paikalleen jääville riittää ruokavaroista suurempi osa, kun väkiluku on pienentynyt. Kuitenkaan vaikutukset eivät aina ole positiivisia. On mahdollista, että paikkakunnalta muualle lähtevät ovat yhteisön aktiivisimpia ja tuottavimpia jäseniä, jolloin yhteisön tilanne huononee heidän lähdettyään. Muuttaminen saattaa myös lisätä kuolleisuutta muuttajien ja vastaanottavan yhteisön jäsenien keskuudessa. Vaeltavien joukkojen mukana taudit leviävät helposti, minkä lisäksi matkan rasitukset, etenkin jos se tehdään jalan, saattavat lisätä kuolleisuutta.¹⁹⁶

Irtolaisuutta esiintyi Suomessa normaaleinkin vuosina, mutta nälkävuosina se lisääntyi huomattavasti. Vuosi 1866 oli ensimmäinen vuosi, jolloin vaeltelu kasvoi merkittävästi. Seuraavan vuoden kuluessa kerjäläisten määrä kasvoi jatkuvasti, kunnes huippu saavutettiin keväällä ja

---

¹⁹⁵ Häkkinen 2005, 242–244.

¹⁹⁶ Pitkänen 1992, 87–89.

alkukesällä 1868, samaan aikaan, kun kuolleisuus saavutti huippunsa.¹⁹⁷ Kerjäläisiä liikkui runsaasti vielä kesällä 1868.¹⁹⁸ Arvioiden mukaan kodeistaan elantoa etsimään lähteneitä oli jopa 100 000.¹⁹⁹

Kaikki nälkävuosina kotinsa jättäneet eivät lähteneet vaeltelemaan ympäriinsä kerjäläisinä. Osalla pohjoisempana, kadon pahimmin koettelemilla alueilla, asuvista oli tuttavias tai sukulaisia etelämpänä. Kun kato uhkasi toimeentuloa kotipaikkakunnalla, suuntasivat tällaiset ihmiset tuttaviansa luokse paremman elannon toivossa.²⁰⁰ Kaikki nälkävuosina tapahtunut muuttoliike ei siis ollut päämäärätöntä vaeltelua ympäri maata.

Häkkisen ym. mukaan perinneaineistoissa juuri vaeltelu tulee voimakkaasti esille. Siitä on jäänyt ihmisten mieliin voimakas muistikuva, ja tieto on periytynyt tulevillekin sukupolville. Kerjäläisyyttä esiintyi koko 1860-luvun ajan.²⁰¹ Suurimmat kerjäläisvirrat tulivat niiltä Vaasan läänin alueilta, joilla oli korjattu heikko sato jo vuonna 1862.²⁰² Varsinainen kerjäläisvirta alkoi kuitenkin vuoden 1867 kesällä ja korkeimmillaan se oli vuoden 1868 keväällä.²⁰³ Etenkin vuonna 1868 kerjäläisiä lähti liikkeelle runsaasti myös muista osista maata. Kuitenkin maassa oli myös alueita, joilta vain harva lähti kerjäläiseksi. Tällaisia alueita olivat Turun ja Porin läänin eteläiset osat, Viipurin lääni ja eräät alueet Uudenmaan, Hämeen ja Mikkelin lääneissä. Kaiken kaikkiaan eniten kerjäläisiä lähti liikkeelle niiltä alueilta, joissa oli saatu huono sato jo useampina vuosina.²⁰⁴

Aluksi kerjäläisten lähtö kotipaikkakunnaltaan pyrittiin estämään ja lähtijät palautettiin vieraalta paikkakunnalta takaisin kotiseudulle. Pian kuitenkin huomattiin, että takaisin käännyttyjen tilalle tuli yhä uusia kerjäläisiä. Vaeltelijoiden virtaa oli mahdoton pysäyttää. Lisäksi vuoden 1852 köyhäinhuoltoasetuksen mukaan sairaat tuli hoitaa sillä paikkakunnalla, jolla he olivat sairastuneet. Koska sairastuneita oli yhä enemmän, ei kotipaikkakunnalle palauttaminen onnistunut.²⁰⁵ Määräyksiä yritettiin joillakin paikkakunnilla tehostaa sakon uhalla. Viitasaarella määrättiin pitäjänkokouksessa tammikuussa 1868 20 markan sakko niille, jotka antaisivat ruokaa tai kyyditsivät

---

¹⁹⁷ Pitkänen 1992, 97–98.

¹⁹⁸ Häkkinen 1991b, 154.

¹⁹⁹ Pulma 1994, 67.

²⁰⁰ Turpeinen 1986, 232–233.

²⁰¹ Häkkinen ym. 1989, 40.

²⁰² Pitkänen 1992, 98.

²⁰³ Häkkinen ym. 1989, 40.

²⁰⁴ Pitkänen 1992, 98.

²⁰⁵ Pitkänen 1991a, 72–73.

ulkopaikkakuntalaisia kerjäläisiä.²⁰⁶ Koska kerjäläisvirtaa ei kuvernöörien ja seurakuntien ponnisteluista huolimatta onnistuttu rajoittamaan, julkaistiin sanomalehdissä asiaa käsitteleviä kirjoituksia, joiden tarkoituksena oli viranomaisten kehotusten ja määräysten tehostaminen.²⁰⁷

Kerjäläisvirrat suuntautuivat pääasiassa pohjoisesta etelään ja kohti Venäjää. Tämä oli loogista, koska maan eteläosia kato ei koetellut yhtä pahoin kuin pohjoisosia. Venäjä taas tunnettiin ”viljavaltakuntana”, josta oli ennenkin hankittu viljaa Suomeen. Kuitenkin myös Venäjällä vuosi 1867 oli katovuosi, joten suurta apua ei ollut siltä suunnalta odotettavissa. Kriisin ollessa huipussaan siirtolaisuus alkoi muistuttaa enemmän päämäärätöntä vaeltelua.²⁰⁸ Yhteiskunnan tukiverkosto oli kuitenkin kykenemätön auttamaan suurta joukkoa ihmisiä, joten monelle kerjuulle lähteminen oli ainoa vaihtoehto.

Kerjäläisiksi lähtivät lähinnä itselliset ja loisväestö, joilla ei ollut vahvoja siteitä kotipaikkakunnalle. Mukana oli kuitenkin myös köyhimpiä talollisia, jotka olivat joutuneet myymään tilansa. Kerjäläisten mukana kulki myös paljon lapsia, jotka olivat menettäneet vanhempansa. Moni nälkävuosina kerjuulle lähteneistä ei koskaan palannut takaisin kotipaikkakunnalleen.²⁰⁹ Omasta kodista lähteminen ei varmasti ollut helppoa, etenkin talollisille. Siinä vaiheessa, kun ei hengissä selviytyminen tuntunut todennäköiseltä kotipaikkakunnalla, ei kuitenkaan ollut muuta vaihtoehtoa kuin lähteä etsimään toimeentuloa muualta. Tässä vaiheessa oli kaikki myytäväksi kelpaava omaisuus yleensä jo myyty, ehkä joku perheestä oli jo sairastunut tai kuollut.

Suomessa vallitsi vahva perinne, jonka mukaan parempiosaiset auttoivat heikompiosaisia hädän koittaessa. Kerjäläisille kuului antaa ruoka-apua pyytämättäkin. Jos he joutuivat pyytämään apua, sai kyseinen talo huonon maineen. Talonväki ei saanut vaatia työtä vastineeksi ruoka-apusta.²¹⁰ Avun antamisen perinne ja maineen menettämisen pelko tulee esiin myös muistitietoaineistoissa. Seuraava kertomus kuvaa sitä, kuinka tärkeänä maineen säilymistä pidettiin: *”Härkösen isäntä hoiti kaikki kunnan asiat. Eräs mies tuli hänen puheilleen ja pyysi, että saisi kunnasta apua nälkäänsä, kun on niin huonona nälän takia, ettei pysty mitään tekemään. Mutta ei Härkösen isäntä luvannut hänelle mitään ja mies lähti hoiperrellen kulkemaan pois. Mutta ei hän päässyt kuin vähän matkaa*

---

²⁰⁶ Häkkinen 1991b, 154.

²⁰⁷ Turpeinen 1986, 173.

²⁰⁸ Pitkänen 1992, 99–102.

²⁰⁹ Häkkinen ym. 1989, 40–43.

²¹⁰ Pitkänen 1993, 64.

*Härköselä kun kaatui kuolleena maahan. Härkösen isäntä sattui nähdä kun mies kaatui ja arvasi heti että nyt se kuoli. Hän otti kiireesti leivänpuolikkaan, meni kuolleen luo ja laitto leivänpuolikkaan kuolleen selässä olevaan konttiin. Hän tahtoi tällä tavalla uskotella ihmisille, ettei miestä heiltä ole syömätä pantu pois, kun on vielä leipää konttiinkin pantu.”*²¹¹ Tarinan todenperäisyydestä ei ole tietoa, mutta se kertoo siitä, mihin ihmisten uskottiin olevan valmiita säilyttääkseen maineensa muiden silmissä sekä siitä, miten suuri paine yhteisön taholta kohdistui niihin, joilla asiat olivat paremmin.

Nälkävuosina vallitsi vaivaishoitojärjestelmänä käytössä ollut ruotuhoitoa muistuttava käytäntö, jossa kerjäläiset viipyivät kussakin talossa vain yhden yön yli. Tämän jälkeen parempikuntoiset laitettiin takaisin tien päälle ja huonokuntoisimmat kuljetettiin hevosella seuraavaan taloon. Tällä tavoin pyrittiin vähentämään yhden talon osalle koituvaa kuormitusta. Uusia kerjäläisiä tuli kuitenkin jatkuvasti, joten yhdessä talossa saattoi käydä jopa 60 henkeä päivässä.²¹² Kerjäläisten määrästä löytyy kuvauksia myös muistitietoaineistoista: *”Esim. eräässä talossa, ennenkuin talon perhe olivat aamulla heränneet, oli jo 18 kerjäläistä ruokaa anomassa.”*²¹³ Kerjäläisten kuljettamista reellä talosta taloon kuvataan useammassa kertomuksessa, eräässä tulee esiin se, ettei kaikilla ollut voimia kävellä omin jaloin edes reestä taloon: *”Moni kerjäläinen oli niin huonovointinen että täytyi kantaa rekeen ja reestä tupaan.”*²¹⁴ Talonväelläkin kului varmasti aikaa ja voimia tähän kerjäläisten kyyditsemiseen. Piiraisen mukaan kerjäläisten kyyditseminen oli yleinen käytäntö pitkin 1800-lukua.²¹⁵

Aineistossa kuvataan myös pyrkimystä avustamisen tasapuolisuuteen sekä avun antajan että saajan näkökulmasta. Frans Törmä Tyrväältä kertoo, että paikkakunnalla köyhäinhoito nälkävuosina järjestettiin siten, että pitäjä jaettiin piireihin ja kuhunkin piiriin määrättiin tietty määrä avun tarvisijoita, joita sitten kierrätettiin taloissa. Pienemmissä taloissa avustettavat viipyivät 2 vuorokautta ja isommissa 3–5 vuorokautta. Taloille oli myös määrätty henkilöt, joille oli vietävä tähkäjauhoja muutaman leiviskän verran.²¹⁶ Heikki Mattila taas muistelee, kuinka hän peri isänsä kuoltua talon ja ryhtyi hoitamaan sitä yhdessä äitinsä kanssa. Hän antoi äidilleen ohjeeksi antaa kerjäläisille leipää: *”Äiti jo valitti: ”Ei meille jää enää mitään, jos jokaiselle annan.” Sanoin:*

²¹¹ SKS. KRA. 3343. Virrat. Mäkinen, Eino. 1938. Kertonut Aleksi Moisiomäki, maanvilj.

²¹² Häkkinen 1991b, 153–154.

²¹³ SHS. Vesterinen, Anna. Kajaani. Kertonut kansakoulunopettajatar L. Svedlin. Kajaani. S. 1846.

²¹⁴ SHS. Vallinmäki, Aaro. Lehtimäki. 1918.

²¹⁵ Piirainen 1958, 19.

²¹⁶ SHS. Törmä, Frans. Tyrvää. 1917.

*”Kuinka voisitte toista ilman jättää, kun toinen saa. Antakaa vähän vaan kullekin, niin siten riittää.”*²¹⁷ Tämä oli juuri se periaate, jota nälkävuosina pyrittiin noudattamaan. Kerjäläiset etenivät talosta taloon saaden hiukan vatsantäytettä jokaisessa paikassa vuorotellen. Ruokaa ei kuitenkaan ollut riittävästi, vaan moni nälkäinen menehtyi.

6.3 Kerjäläisyyden kuva muistitietoaineistoissa

Muistitietoaineistoista huomaa, että nälkävuosien kerjäläisjoukot ovat painuneet monen ihmisen mieleen. *”Nälkävuosien aikana kulki suuret laumat nälkiintyneitä kurjia ihmisolentoja, lapsia ja vanhempia jotka pyysivät perunain kuoriakin syödäkseen.”*²¹⁸ Kerjäläisiksi lähteneiden kertomuksia on aineistossa vain muutamia, mutta mainintoja kiertelevistä kerjäläisistä sitäkin enemmän. Monet kerjäläisistä tulivat Pohjanmaalta, jota kato oli kovimmin koetellut. Muistitietoaineistoissa kerjäläisyys yhdistetäänkin hyvin voimakkaasti juuri pohjalaisuuteen, eräs kertoja mainitsee jopa, että pohjalaisista oli ”suuri vaiva”.²¹⁹ Varmaa ei ole, kuinka hyvin ihmiset olivat selvillä siitä, mistä päin kerjäläiset tulivat. Olihan osa heistä hyvinkin huonossa kunnossa, hädin tuskin pysyi jaloillaan. Toisaalta ainakin ne aikuiset, jotka kykenivät puhumaan, osasivat varmasti kertoa kotipaikkakuntansa.

Kerjäläiset kuvataan kertomuksissa horjuvina, nälästä heikkoina ihmisparkoina, jotka syövät perunankuoret ja muut jätteet, jopa varpuvispilät, etsien ruokaansa pöydän alla kontaten: *”...vaan nälästä horjuvia kerjäläisiä alkoi kulkea laumoittain, jotka nälkäisinä konttasivat lattialla etsien leivänmuruja ja perunankuoria tai löytääkseen jonkun rasvaisen luun. Eräs ukko, joka kotonani pyysi puurovispilän kaapiaksensa söikin koko vispilän varpuinensa, toiset pyysivät riihiä laastaksensa löytääkseen seinän tai permannon raosta jonkun jyvän, toiset kokoilivat pesistä tuhkaa josta valmistivat potaskaa myytäväksensä.”*²²⁰ Eräessä kertomuksessa tulee esille ajatus siitä, että kerjääminen oli ihmiselle viimeinen keino selviytyä hengissä, jos muut keinot oli jo käytetty. Kertomuksessa kuvataan, kuinka tuvassa oli leipomisen jälkeen pistetty uuniin päireitä sulamaan.

²¹⁷ SKS. KRA. PK 1:51. Karjala, T.I. Mattila, Maria. Kertonut Heikki Mattila Karjalasta, s. 1846.

²¹⁸ SKS. KRA. Heikkilä, Taimi. KT3:125. Lieto. 1938.

²¹⁹ SKS. KRA. 2504. Virrat. Mäkinen, Eino. 1937. Kertonut Edvard Kaivos, s. 1852.

²²⁰ SHS. Törmä, Frans. Tyrvää. 1917.

Kerjäläispoika tuli tupaan, istui uuninpankollle ja alkoi vuolla päreestä valkoista sisusta suuhunsa: ”Hänen luontonsa vielä esti kerjäämästä.”²²¹

Häkkisen mukaan kerjäläiset kuvataan muistitietoaineistoissa nöyrinä ja apaattisina. Hänen mielestään tällaisilla kuvauksilla haluttiin korostaa nälkävuosina vallinnutta yksimielisyyttä ja nöyryyttä. Kuvaukset köyhistä varastelevina ja röyhkeinä eivät olisi hänen mukaansa sopineet 1900-luvun alun kansallisaatteeseen.²²² Muistitietoaineistoista löytyy kuitenkin myös kertomuksia, joissa kerjäläiset kuvataan varastelevina, syöpäläisiä kuhisevina ja uhkaavina olentoina, joille oli annettava ruokaa, vaikkei itselläkään olisi paljon ollut: ”Saunoissa ne yöpyivät ja syöpäläisiä varistelivat. Tekivät joskus ilkeävaltaakin ja likasivat paikkoja.”²²³

Kerjäläisten kuvataan usein kuhiseen täitä ja muita syöpäläisiä: ”Syöpäläisiä oli kuljeksivissa niin paljon, että vellilaitoksen oli sangen vaikea varjella tarjoamansa ruokaa ilman tuota epämiellyttävää lisäkettä.”²²⁴ Joskus kerjäläisiä saunotettiin, mahdollisesti täiden karkottamiseksi: ”Aholan isännästä, joka oli pitäjän varakkaimpia, kerrotaan, että hänellä oli tapana kylmällä pakkasella lämmityttää sauna ja sinne ajaa kaikki kerjäläiset, luonnollisesti myös aina antaen ruuan apua.”²²⁵ Täillä olikin suuri merkitys tautien leviämisessä 1860-luvun nälkävuosina. Tämän todisteena voidaan nähdä tautien vuodenaikavaihtelu. Talviaikana, kun ihmiset nukkuivat lämmön vuoksi lähekkäin ja oleskelivat paljon sisätiloissa, levisivät taudit tehokkaammin kuin kesäaikana.²²⁶ Tosin ihmisten oleskelu lähekkäin ahtaissa tiloissa lisäsi tautien tarttumista ihmisestä toiseen myös muilla tavoilla. Etenkin vaatepäät levittivät tartuntatauteja, kuten pilkkukuumetta ja toisintokuumetta. On mahdollista, että pilkkukuumetta levisi myös päätäiden välityksellä. Kyseisten tautien leviämistä täiden välityksellä ei tunnustettu vielä 1860-luvulla, mutta täiden karkottamista pidettiin silti tarpeellisena.²²⁷ Matti Rimpeläinen muistelee isänsä kertoneen, että heidän kotonaan ryhdyttiin saunan jälkeen puhdistamaan täitä erään kerjäläispojan päästä, josta niitä runsaasti löytyikin.²²⁸

Kahdentyyppiset kuvaukset kerjäläisistä saattavat liittyä siihen, että ihmisillä, joilla itsellään oli enemmän ruokaa, oli mahdollisuus suhtautua kerjäläisiin säälivämmin. Sen sijaan, jos omallekaan

---

²²¹ SHS. Lagus, F.H.B. Sumiainen. 1919. Rauman seminaarin lehtori.

²²² Häkkinen 1990, 119–120.

²²³ SKS KRA. Laitakari, K. 355. Mouhijärvi. 1936. Kertonut Kalle Salonen, synt. 1855.

²²⁴ EPO. Järvilehto. Kauhajoki. Kansak.op.

²²⁵ EPO. Vesala, Arvo. Kuortane.

²²⁶ Turpeinen 1986, 42.

²²⁷ Forsius, Arno [www.saunalahti.fi/arnoldus/vaatepäät.html] (katsottu 15.1.2015).

²²⁸ SHS. Rimpeläinen, Matti. Kuopio. 1919. Kertonut isä, s.1853. Paltamo.

perheelle ei riittänyt syötävää, nähtiin kerjäläiset negatiivisemmassa valossa. Toisaalta Antti Häkkisen mukaan suhtautuminen kerjäläisiin muuttui nälkävuosien aikana. Alkuvaiheessa kerjäläisiin suhtauduttiin ymmärtävämmiin, mutta vuoden 1868 alussa suhtautuminen muuttui ankarammaksi. Häkkinen on tutkinut sanomalehtien maaseutukirjeenvaihtajien tekstejä, joissa asennemuutos tulee esille kirjoitusten sävyn muuttuessa kesästä 1867 kevääseen 1868. Kuitenkin myös Häkkisen mukaan alueilla, joilla elintarvikepula oli vakavin, suhtautuminen kerjäläisiin oli ankarinta.²²⁹

Käyttämieni muistitietoaineistojen perusteella on mahdotonta sanoa, onko suhtautumisessa kerjäläisiin havaittavissa ajallista muutosta. Tämän tutkimuksen kannalta sillä ei edes ole merkitystä, koska tarkoituksena on tutkia sitä, millainen kuva nälkävuosista muistitietoaineistojen perusteella välittyy, ja silloin merkitystä on vain sillä, millainen muistikuva ihmisille on nälkävuosien rikollisuudesta jäänyt, ei niinkään sillä, ovatko asenteet muuttuneet nälkävuosien aikana. Yhdessä kertomuksessa kerjäläisiä ei nähdä mustavalkoisesti joko positiivisessa tai negatiivisessa valossa, vaan tunnustetaan heidän yksilöllisyytensä: *”Toiset olivat ylpeitä, jopa puhuivat haukkumasanojakin, mutta toiset olivat taas nöyriä.”*²³⁰

Eräs kirjoittaja kertoo, kuinka Pohjanmaalta tulleille kerjäläisille annettiin syötävää, koska heitä pidettiin noitina: *”Kovin olivat laihtuneita ja nälkäisiä ja pyysivät edes perunain kuoria syödäkseen. Heille koitettiin antaakin, kun pelättiin, että he noituvat muuten, sillä Pohjanmaalla luultiin olevan paljo tai miltei kaikki noitua ja kerrottiin heidän muutamain noituneenkin.”*²³¹ Kirjoittaja kertoo kaksi tarinaa, joissa pohjalaisakka on noitunut auttamisesta kieltäytyneen. Ilmeisesti pohjalaiset osasivat myös käyttää hyödykseen mainettaan noitina, sillä Laihialta Etelä-pohjalaiselle osakunnalle kirjoitetussa kirjeessä kerrotaan, kuinka paikkakunnalta lähti ihmisiä Etelä-Suomeen *”noituen, loihien ja kerjäten, sillä tavoin elätellen itseään*²³²”. Pohjalaiset myös tiesivät, että heitä pidettiin Hämeessä noitina: *”Hämäläiset, kuin vielä vuosina 1867 – 68 ja sitä ennen uskoivat, että kaikki ”Pohjalaiset” osaavat noitua ja saada takasin tulemaan varastetut tavarat, panna kirkonmaan väki liikkeelle y.m.”*²³³ Aulis Alanen kirjoittaa Lapuan vuoden 1947 noituustapaukseen²³⁴ liittyen, että

---

²²⁹ Häkkinen 1990, 109–113.

²³⁰ SHS. Syvänen, Fredriika (o.s. Ossa tai Bijonki). Ulvila, s. 1847.

²³¹ SHS. Leivo, Frans. Nousiainen. 1918.

²³² EPO. Jyrkänne, Herm. Laihia. 1915.

²³³ EPO. Jyrkänne, Herm. Laihia. 1915.

²³⁴ Vuonna 1947 oli Lapualla oikeudenkäynti kahta puoskarointia harrastavaa tietäjää vastaan.

[www15.uta.fi/yky/arkisto/historia/noitanetti/ajat.html].

vielä 1940-luvulla uskotaan ainakin Lapualla noituuteen.²³⁵ Ei siis ole mikään ihme, että noituutta käytettiin elannon hankkimiseen 1860-luvun nälkävuosina.

Myös Antti Häkkinen mainitsee noituvat pohjalaiset kirjoittaessaan nälkävuosiin liittyvästä taikauskosta.²³⁶ Häkkinen on myös tutkinut eri etnisiin ryhmiin liittyviä stigmoja ja arvostuksia kahden vuosina 1959 ja 1960 toteutettujen kyselyjen vastausten perusteella. Hänen mukaansa pohjalaisiin liittyi ryhmänä runsaasti sekä positiivisia että negatiivisia arvostuksia. Negatiiviset arvostukset liittyivät pääasiassa 1860-luvun nälkävuosiin. Positiiviset arvostukset taas olivat uudempia ja liittyivät siihen, että pohjalaisia pidettiin yleisesti hyvinä työmiehinä, etenkin rakennus- ja peltotöissä.²³⁷ Noituudesta ei tässä yhteydessä mainita mitään. Myös muistitietoaineistossa kansakoulunopettaja Walkama mainitsee, että pohjalaisia jäi paikkakunnalle töihin vielä nälkävuosien jälkeenkin ja he opettivat paikallisille suoviljelystä, jossa suolle vietiin savea.²³⁸ Pohjalaisista nälkävuosien aikana muodostuneet näkemykset eivät siis olleet aineiston perusteellakaan pelkästään negatiivisia.

Jälkipolville nälkävuosien kerjäläisistä välitetty kuva saattaa olla hyvinkin hurja: ”...sanoi äiti aina, että ne olivat kuin nälkäisiä petoja ne ihmiset, laihoja kuin luurankoja ja silmät kiiluvina päässä.”²³⁹ On ymmärrettävää, että lapsista nälkiintyneet, joko luurangonlaihat tai muodottomaksi paisuneet ihmiset, jotka ahnaasti etsivät jotain syötäväksi kelpaavaa, vaikuttivat pelottavilta. Lisäksi ihmisten muistikuviiin kerjäläisistä saattoivat yhdistyä puheet ja lehtikirjoitukset, joissa kiertelevät kerjäläiset yhdistettiin varasjoukkoihin.²⁴⁰ Laihialta kerrotaan kerjäläisistä seuraavaa: ”Muistellaan mitenkä kerjäläiset kaivoivat kaikki sianruoka- ja totkunelikot ja jos löysivät niistä leipäpaloja, perunoita, perunankuoria t.m.s. niin ahneesti söivät. Ulos heitetyt luut kalusivat ja mihin vain hammas pystyi, se syötiin.”²⁴¹ Toisaalta muistitietoaineistoissa mainitaan ihmisten ulkonäön muuttuneen yleisemminkin: ”Nälkä ja ahdinko painoivat kyllä merkkinsä ihmisten ulkonäköön. Puutteen ja kärsimysten takia muuttuivat ihmiset niin paljon, ettei aivan tututkaan henkilöt tahtoneet tuntea toisiansa. Muun muassa olivat ihmiset hyvin paisuksissa.”²⁴²

---

²³⁵ Alanen 1947, 4.

²³⁶ Häkkinen 1991d, 244.

²³⁷ Häkkinen 2005, 253.

²³⁸ SHS. Walkama, E. Panelia. 1919.

²³⁹ SKS. KRA. Mannonen, Ulla. 11495. Kuhmoinen. 1940. Kertonut Ida Mutanen, 64v.

²⁴⁰ Häkkinen 1991c, 186–187.

²⁴¹ EPO. Nikkinen, Jaakko. Laihia.

²⁴² EPO. Allen, Juha. Ylistaro.

Hyvin usein muistitietoaineistoissa mainitaan kerjäläisten syöneen juuri perunankuoria.²⁴³ Kenties tämä on jäänyt ihmisten mieleen, koska perunankuoret heitettiin usein sioille ruuaksi, eikä niitä pidetty ihmisille sopivana ruokana. Kuitenkin perunankuoret olivat varmasti ravintoarvoltaan parempia kuin esimerkiksi olki, jota käytettiin nälkävuosina leivänjatkeena.

Muistitietoaineistoissa kerjäläiset mainitaan lähes jokaisessa kertomuksessa. Myös niillä alueilla, joilla ei hätäleipään tarvinnut nälkävuosinakaan, muistellaan paikkakunnalle saapuneen kerjäläisiä varsinkin Pohjanmaalta.²⁴⁴ Niin merkittävää oli nälkäisten ihmisten vaellus paikkakunnalta toiselle, että se on painunut tiukasti nälkävuosina eläneiden mieleen, ja siitä on kerrottu eteenpäin lapsille ja lastenlapsillekin. Kertojasta riippuen kerjäläiset kuvataan joko heikkoina, hädin tuskin pystyssä pysyvinä ihmisraukkoina tai pelottavina olentoina, jotka varastelevat ja haalivat käsiinsä kaikkea mahdollista syötäväksi kelpaavaa. Kerjäläiset myös osasivat käyttää hyväkseen erilaisia keinoja, kuten ihmisten uskoa noituuteen, saadakseen ruokaa. Kertomuksista, joita nälkävuosina ja niiden jälkeenkin kerrottiin, voidaan havaita yhteisön taholta kohdistuneen paremmin toimeen tuleviin paineita hädänalaisten auttamiseksi.

---

²⁴³ Kts. esim. SKS KRA. Leivo, F. 3357. Nousiainen. 1938. Kertonut Kuppar-Eeva ym. vanhukset.

²⁴⁴ Esim. SHS. Danielsson, A. Korpo. Opettaja.

7. Haperoa leipää ja jauhomattoja – nälkävuosien ravinto muistitietoaineistoissa

7.1 Petusta suolaheinään – hätäravinto Suomessa

Vuosina 1867–68 suomalaiset joutuivat laajassa mittakaavassa turvautumaan hätäravintoon. Koska nälänhätä oli pitkäaikainen ja suuria ihmisjoukkoja koskettava, oli hätäravinnon laadulla merkitystä. Antti Häkkinen on listannut neljä kriteeriä, jotka hätäravinnon tuli täyttää: 1) Sen oli oltava niin ravitsevaa, että ihminen pystyi sillä täyttämään energia-, neste-, vitamiini-, rasva-, proteiini- ja hiilihydraattitarpeensa, eikä pitkäaikainenkaan käyttö saanut aiheuttaa myrkyllisiä sivuvaikutuksia. 2) Hätäravintoa tuli olla saatavissa riittäviä määriä ilman kohtuuttomia ponnistuksia. Sen tuli olla helposti muutettavissa syötävään muotoon. Sitä tuli olla saatavissa ympäri vuoden tai sen piti olla varastoitavissa. 3) Hätäravinnon hankkimiseen täytyi olla yleiset tiedolliset ja taidolliset edellytykset ja sosiaaliset ja asenteelliset valmiudet. 4) Hätäravinnon tuli olla kaikkien saatavilla tai sen hankinnan oli oltava yksinkertaista. Lisäksi tuli olla sellainen jakeluorganisaatio, jonka avulla se oli jaettavissa kaikille.

Seuraavat ainekset olivat 1860-luvun Suomessa sellaisia, että niitä voitiin käyttää hätäravinnoksi: pettu, puiden lehdet, viljan akanat, tähkät ja oljet, islanninjäkälä, poronjäkälä, sammal, naava, juurikasvit, hernekasvien varret, sienet, metsämarjat, suolaheinät, nokkonen, raparperi, vesikasvien juuret sekä eläimistä hirvi, karhu, jänis, jyrjsijät, linnut, kalat, kotieläimet.²⁴⁵ Suurta osaa näistä aineksista mainitaankin muistitietoaineistoissa käytetyn ravintona. Etenkin herneen- ja pavunvarsia, tähkiä, suolaheinää, ruumenia, olkia ja vesikasvien juuria käytettiin yleisesti eri puolilla Suomea.²⁴⁶

Pohjanmaalta lähetetyissä kirjeissä kerrotaan, että joidenkin rannikolla kasvaneiden vesikasvien juurista saatiin erityisen valkoista jauhoa, jota pidettiin suuressa arvossa. Tätä jauhoa kaupiteltiin muuallekin. Kyseinen jauho tunnettiin Ylistarossa asti.²⁴⁷ Jaakko Nikkinen Laihialta osaa kertoa juurten löytymiseen liittyvän tarinankin, jonka todenperäisyydestä hän tosin ei ole varma: ”*Joku kerjäläispoika ne oli keksinyt ja oli maaherra neuvotellut että mitä pitäisi pojalle antaa palkkioksi, että annettaisiinko raha rintaan. Toiset neuvotteluun osaaottavat olivat arvelleet että mitäpä se rintaraha poikaa hyödyttää. Eikö olisi parempi antaa hänelle rahaa jolla hän voisi ostaa ruokaa ja*

²⁴⁵ Häkkinen 1991a, 91–92.

²⁴⁶ Esim. SHS. Vallinmäki, Aaro. Lehtimäki. 1918. ja SKS. KRA. PK 2:257. Paimio. Elo A. Kertonut Edla Elo o.s. Sillgren (lohkotilallisen vaimo).

²⁴⁷ EPO. Allén, Juha. Ylistaro.

*muuta itselleen. Tämä tulikin päätökseksi.*²⁴⁸ Kyseessä oleva vesikasvi on mahdollisesti osmankäämi, jonka juurta voidaan käyttää ravintona. Lisäksi osmankäämin ravintoarvo on hyvä, ja se on hyvin tärkkelyspitoinen.²⁴⁹

Sieniä käytettiin vielä 1800-luvulla hyvin vähän ravinnoksi ennakkoluulojen vuoksi. Joillakin alueilla, kuten Karjalassa sieniä oli käytetty kuitenkin jo ennen nälkävuosia ravinnoksi. 1860-luvun nälkävuosina sienien käyttöä yritettiin edistää myös niillä alueilla, joilla niitä ei perinteisesti ollut hyödynnetty, mutta niiden saatavuus oli huono myöhäisen kesäntulon ja aikaisten syyspakkasten vuoksi.²⁵⁰ Lisäksi sieniä olisi pitänyt ravinnontarpeen täyttämiseksi syödä niin suuria määriä, ettei niiden käyttö hätäravintona laajemmassa mittakaavassa ollut mahdollista.²⁵¹ Muistitietoaineistoissa ei sienten käyttöä ravintona mainita. Muista hätäravintoaineista mainitaan, että piiskun lehtiä kerättiin ja hakattiin pieniksi sekä keitettiin niistä puuroa.²⁵² Leipäaineksina mainitaan käytetyn myös suolaheinää, horsmia ja olkia.²⁵³

Peruna oli rukiin lisäksi merkittävä ravinnonlähde 1800-luvulla.²⁵⁴ Siitä ei nälkävuosina ollut kuitenkaan kovin paljon toivoa ravinnonlisänä, sillä nälkävuosina esiintyi perunaruttoa, ja perunasato jäikin vajaaseen kolmannekseen normaalista.²⁵⁵ Muistitietoaineistoissa puhutaan ”koleeraperunoista”, joilla mahdollisesti tarkoitetaan perunoita, joissa on perunaruttoa. Eräissä kirjeissä kerrotaan, kuinka ”koleeraset” perunat keitettiin ja survottiin leivän sekaan.²⁵⁶

7.2 Vanha tuttu pettuleipä

Pettuleipä oli suomalaisille tuttu korvikeravinto, johon jouduttiin turvautumaan normaaleinkin satovuosina.²⁵⁷ Muistitietoaineistoissa esiintyy lukuisia mainintoja petun käytöstä. Pettua käytettiin

---

²⁴⁸ EPO. Nikkinen, Jaakko. Laihia.

²⁴⁹ [wikikko.info/wiki/Osmankäämi] (katsottu 15.1.2015).

²⁵⁰ Turpeinen 1986, 162.

²⁵¹ Häkkinen 1991a, 94.

²⁵² SHS. Salonen, G. Turku. 1919.

²⁵³ Esim. SKS KRA. 368. Kihniö. Viljo Alanen. 1948. Kertonut Maria Nättilä, n. 78v. (1937)

²⁵⁴ Vihola 1994, 87.

²⁵⁵ Turpeinen 1986, 68.

²⁵⁶ SHS. Salonen, G. Turku. 1919.

²⁵⁷ Pitkänen 1991a, 38.

yleisesti leivän jatkeena, ja monissa kylissä mainitaan olleen vain pari taloa, joissa syötiin selvää leipää. Rauman seminaarin lehtori Lagus kirjoittaa Nälkävuositoimikunnalle: ”*Sangen harva oli se talo, jossa ei tarvinnut sekoittaa petäjäistä jauhojen sekaan.*”²⁵⁸ Lisäksi pettuleipää pidettiin muistitietoaineistojen perusteella yleisesti parhaana hätäravintona. Ähtäristä kerätty muistitieto tiivistää ihmisten ajatukset leivänkorvikkeista: ”*Olkileipä haavoitti sisäelimiä, vehkaleipä oli epäterveellistä ja jäkäläleipä teki sokeaksi. Pettu huomattiin parhaaksi.*”²⁵⁹ Osittain petun suosio liittyy epäilemättä siihen, että sen käytöllä oli pitkät perinteet, ja pettuleivän valmistustaito kulki todennäköisesti sukupolvelta toiselle. Muistitietoaineistoissakin on useita kuvauksia petun valmistuksesta. Sen sijaan muista leivänkorvikkeista oli vähemmän kokemusta, ja niitä saatettiin sen takia väheksyä. Lisäksi jäkälän ja vehkan käsittely myrkyllisyyden poistamiseksi oli pettuleivän valmistusta monimutkaisempaa liotuksineen ja lipeäkäsittelyineen.²⁶⁰

Vuosina 1833–34 tehdyn tutkimuksen mukaan hätäleipä oli kokonaan tuntematonta vain Varsinais-Suomessa ja Ahvenanmaalla.²⁶¹ Myös muistitietoaineistoista löytyy mainintoja siitä, että paikkakunnalla ei tunnettu tai käytetty pettua lainkaan.²⁶² Nämä maininnat löytyvät yleensä Ahvenanmaalta tai Turun saaristosta lähetetyistä, ruotsinkielisistä kirjeistä. Kyseisissä kirjeissä mainitaan myös, että kalaa saatiin, eikä hätäleipään tarvinnut turvautua lainkaan. Myös Varsinais-Suomesta, Paneliasta kerrotaan, ettei pettuleipää tunnettu.²⁶³ Viipurin läänissä ei myöskään juuri tarvinnut turvautua pettuleipään, koska Venäjältä voitiin ostaa viljaa ja jauhoja. Ainoastaan ne, joilla ei ollut varaa viljan ostoon, joutuivat käyttämään hätäleipää.²⁶⁴

Vaikka petun kiskominen ja pettuleivän valmistus kulkivat perimätietona sukupolvelta toiselle, ei petun hankkiminen ollut kaikille mahdollista. Torppareiden sopimukseen kuului metsänkäyttöoikeus, mutta kaikilla tilattomilla ei tällaista oikeutta ollut. Muistitietoaineistoissa tämä tulee esille kertomuksessa, jossa pappi saarnastuolissa toi esille asian, että pappilan metsästä oli käyty luvottomasti kiskomassa pettua.²⁶⁵ Pappi paheksui tällaista toimintaa, ja kirjoittajan mielestä tämä

---

²⁵⁸ SHS. Lagus, F. H. B. (Rauman seminaarin lehtori). Sumiainen. 1919.

²⁵⁹ SKS. KRA. Ähtäri. Ähtäriin Peränteen Nuorisoseura 41. 1949. Kerännyt J. A. Mäkinen. 1937.

²⁶⁰ Häkkinen 1991a, 97.

²⁶¹ Häkkinen 1991a, 99.

²⁶² Esim. SHS. Ringvall, Albert. Houtskär. 1917.

²⁶³ SHS. Walkama, E. (kansakoulunopettaja). Panelia. 1919.

²⁶⁴ Esim. SHS. Ryyppö, Viktor. Sakkola. Kertonut Liisa Ryyppö. Talollinen Viktor Ryyppö valittiin vuonna 1936 Sakkolan kunnan huoltolautakunnan jäseneksi.

²⁶⁵ SHS. Vallinmäki, Aaro. Lehtimäki. 1918.

paheksunta oli oikeutettua. Vaikka tietoa ja taitoa pettuleivän valmistukseen olisi siis ollutkin, ei se ollut kaikille mahdollista, vaan osa nälkäisistä ihmisistä joutui tyytymään muihin leivänkorvikkeisiin.

7.3 Jäkäläleipä

Pettua pidettiin tutkimusten mukaan huonona ravintona, minkä lisäksi sen katsottiin turmelevan puustoa.²⁶⁶ Tämän vuoksi jäkälien ja sienien keräystä yritettiin organisoida koko maan laajuisesti. Syksyn pakkasten vietyä sienet kaikki toivo asetettiin jäkälään.²⁶⁷ Ihmisiä kannustettiin käyttämään jäkälää leivän valmistuksessa. Jäkälän käytöstä kirjoitettiin ohjeita ja perustettiin jäkäläleipälaitoksia.²⁶⁸ Turkuun perustettiin ”Komitea Hätäleivänteon valmistuksen opettamista varten”.²⁶⁹ Ulvilasta kerrotaan, kuinka eräs naishenkilö lähetettiin Turkuun oppimaan jäkäläleivän valmistusta. Ilmeisesti paikkakunnan rovasti oli jäkäläleivän kannattaja, sillä kerrotaan, että talolliset tarjosivat kuroja annettavaksi avun tarvitsijoille, mutta rovasti vaati, että heille piti tarjota jäkäläleipää.²⁷⁰ Jäkäläleivän vaarallisuudesta kerrottiin kuitenkin kansan keskuudessa tarinoita, ja suuri osa ihmisistä turvautuikin ennestään tuttuun pettuleipään.²⁷¹ Valistus epäonnistui, ja jäkäläleipää syötiin vain pakkotilanteissa.²⁷²

Jälkeenpäin monet ihmiset olivat vakuuttuneita siitä, että jäkäläleipä tappoi ihmisiä. Tämä olikin mahdollista, koska jäkälä on käsiteltävä huolellisesti ja oikein happojen poistamiseksi ennen kuin se kelpaa ravinnoksi. Häkkisen mukaan poronjäkälästä oli 1860-luvulla käytössä ollein keinoin mahdotonta saada poistettua myrkyllisiä jäkälähappoja ja islanninjäkälänkin käsittely syömäkelpoiseksi oli vaikeaa.²⁷³ Nälkävuosina jäkälän käsittely ei todennäköisesti ollut aina oikeaoppista, jolloin jäkälähappopitoinen leipä on saattanut aiheuttaa välittömän kuoleman nälkiintyneille ihmisille tai aiheuttaa pitkäaikaisessa käytössä myrkytystilan. Köyhäinmajoissa tarjottiin yleisesti jäkäläleipää, ja tämä saattoi olla osaltaan aiheuttamassa suuren kuolleisuuden niissä.²⁷⁴

---

²⁶⁶ Häkkinen 1994, 70.

²⁶⁷ Häkkinen 1991a, 98.

²⁶⁸ Turpeinen 1986, 163–166.

²⁶⁹ Häkkinen 1991a, 100.

²⁷⁰ SHS. Syvänen, Fredriika. Ulvila. Entisen talollisen tytär, s. 1847.

²⁷¹ Turpeinen 1986, 166.

²⁷² Häkkinen 1991a, 98.

²⁷³ Häkkinen 1994, 74.

²⁷⁴ Häkkinen 1991a, 109–110.

Myös muistitietoaineistoissa jäkäläleipää mainitaan syödyn, joskin ihmisillä oli epäilyksiä siitä, ettei se ollut kovin terveellistä. ”Jäkälääkin käytettiin leivän valmistuksessa, mutta siitä tehdyn leivän nauttiminen aiheutti silmänsairautta.”²⁷⁵ Joissakin kertomuksissa mainitaan, että jäkäläleipää ei syöty itse, mutta kerjäläisille sitä valmistettiin. Vaikuttaa siltä, että monella paikkakunnalla oli käytäntönä tarjota kerjäläisille hätäleipää, joka usein oli juuri jäkäläleipää.

7.4 Haperoa leipää ja torajyviä

Muistitietoaineistoissa hätäleivästä muistetaan yleisesti, että se oli niin haurasta, että hajosi uuniin. Erään kertojan mukaan, kun leipää tehtiin suolaheinistä, horsmista ja oljista, taikina piti paistaa ”roppisissa”, koska se ei muuten pysynyt koossa.²⁷⁶ Myös Lehtimäeltä kerrotaan korvikeleivän haperuudesta: ”Saattoipa tapahtua, että mies päiväkuuntaan mennessään otti ruualle ruvetessaan tällaisen leivän kontistaan pyyhkäisi sen tuuli tomuna menemään ennen kuin mies kerkisi sitä maistaakkaan.”²⁷⁷ On helppo kuvitella korvikeaineiksista leivotun leivän olleen hauraampaa kuin leipä, jonka valmistuksessa oli käytetty oikeaa viljaa. Ruovedeltä kerrotaan myös pettuleivän olleen niin haurasta, että pettu täytyi luudalla lakaista uunin arinalta, kun leivät eivät olleet pysyneet koossa.²⁷⁸

Tosin monet muistavat myös, että ruiskin oli nälkävuosina niin huonolaatuista, ettei siitä leivottu leipä pysynyt koossa. Eräs kertoja muistelee, että sato oli huono ja jos ruista onnistuttiin saamaan, oli se huonolaatuista ja siitä leivottu leipä niin haurasta, ettei pysynyt vartaissa.²⁷⁹ Leivän haperaus saattoi liittyä myös siihen, että hallan palelluttamia jyviä käytettiin paremman puutteessa ravinnoksi. Paleltuneista rukiista leivottu leipä poikkesi kertomusten mukaan normaalista: ”Kun paleltuneet rukiit vietiin riiheen, kuivattiin ja puitiin, niin jyvät olivat pieniä ja surkastuneita kuin kuminan siemenet. Niistä tehty leipä oli äitelän imelää ja väriltään mustaa kuin veripalttu, joksi sanottiin

---

²⁷⁵ SKS. KRA 320. Hämeenkyrö. Martti Myllyharju 1937. Kertonut Matti Myllyharju, maanvilj. s. 1851.

²⁷⁶ KRA. 368. Kihniö. Viljo Alanen 1948. Kertonut Maria Nätilä (1937).

²⁷⁷ SHS. Vallinmäki, Aaro. Lehtimäki. 1918.

²⁷⁸ SHS. Luutonen, Ahto. Ruovesi. 1917. Ylioppilas. Kirjailija Ahto Luutonen toimi Ruovedellä kansanperinteen kerääjänä ja tallettajana. Hän tallensi Ruoveden historiaa lehtikirjoituksiinsa ja muistelmiinsa.

²⁷⁹ KRA. PK 7. Helakaltio, Aini 1286. Kertonut Selma Sälli, s. 1837. Pihlajavesi 1938.

*teurastetun eläimen verestä ja jauhoista tehtyä ruokaa.*²⁸⁰ Myös muissa kertomuksissa kerrotaan nälkävuosien rukiista leivotun leivän olleen väriltään mustaa.

Leivän haperuuden lisäksi harmia aiheuttivat muistitietoaineistojen mukaan torajyvät. Torajyvät on tunnettu jo antiikista lähtien, mutta Suomessa niihin alettiin kiinnittää erityistä huomiota 1800-luvulla laajojen vetotautiepidemioiden seurauksena. Vetotauti eli ergotismi²⁸¹, jossa oireina oli keskushermostovaikutuksia ja kouristuksia, aiheutui torajyvän saastuttaman viljan syömisestä. Torajyvän esiintyminen oli yhteydessä ilmastollisiin olosuhteisiin, joten sitä esiintyi etenkin katoalueilla. Ruis oli Suomessa viljellyistä viljalajeista erityisen altis torajyvälle.²⁸²

Tutkimuskirjallisuudessa ei mainita torajyvien esiintymisestä 1860-luvun nälkävuosina. Muistitietoaineistoissa niistä kuitenkin kerrotaan. Eräs kirjoittaja kertoo, kuinka syksyllä 1868 ihmisiä varoitettiin torajyvistä, kun huomattiin, että niitä oli viljassa runsaasti. Annettiin määräys erotella torajyvät pois ja viedä ne apteekkiin, jossa niistä saisi hyvän summan. Ihmiset eivät kuitenkaan halunneet viljaa puhdistaa, sanottiin vain, että torajyvät on ennenkin viljan kanssa jauhettu ja syöty. *”Kauheat olivat seuraukset: torajyväjauhoa syöneet saivat ”vetotaudin”, jossa oli ankaria suonenvetoja. Vahvat selvisivät tuosta vetotaudista, varsinkin jos eivät enää syöneet torajyvien saastuttamaa ruokaa, mutta heikot kuolivat siihen.”* Kertoja lisää loppuun vielä paheksuvan kommentin: *”suuret ihmisjoukot joutuivat hengellään maksamaan uppiniskaisuutensa kun ylenkatsoivat oppineempien hallituksen tiedonantojen kautta antamia varoituksia”.*²⁸³

Torajyvävalistuksen väheksyminen ”herrojen puheena” esiintyy myös vuonna 1863 piirilääkärin raportissa.²⁸⁴ Vetotautiepidemioita oli ollut Suomessa 1800-luvullakin useampia jo ennen nälkävuosia. Torajyvien erottelu käyttökelpoisista jyivistä oli havaittu hyväksi keinoksi ehkäistä kyseistä sairautta jo 1800-luvun puolivälissä. Sinänsä torajyvien erottelu ei siis ollut enää 1860-luvun nälkävuosina uusi asia.²⁸⁵

---

²⁸⁰ SHS. Lagus, F.H.B. Sumiainen. 1919. Rauman seminaarin lehtori.

²⁸¹ Ergotismista ks. [www.saunalahti.fi/arnoldus/ergotism.html] (katsottu 15.1.2015).

²⁸² Vuorinen 2006, 133–136.

²⁸³ SHS. Lagus, F.H.B. Sumiainen. 1919. Rauman seminaarin lehtori.

²⁸⁴ Vuorinen 2006, 95.

²⁸⁵ Vuorinen 2006, 98.

7.5 Jauhomatot

Venäjältä tuodut jauhomatot tulevat hyvin voimakkaasti esiin muistitietoaineistoissa. Tutkimuskirjallisuudessa puhutaan viljan tuonnin yhteydessä lähinnä viljatynnyreistä, mutta yksittäisille ihmisille Venäjältä tullut ruoka-apu näyttäytyi ilmeisesti enemmän mattojauhoina, joita myytiin monissa kaupungeissa tai maksettiin palkkana hätäaputyömailla. Jauhomatoiksi kutsuttiin suuria, litteitä niinisäkkejä, joissa jauhoja kuljetettiin Venäjältä Suomeen.²⁸⁶

Ihmisten muistoissa jauhomatot olivat homeisia ja niin kovia, että niitä oli hakattava nuijalla. Muisto kovista mattojauhoista toistuu aineistoissa lukuisia kertoja lähes samanlaisena: *”Mattojauhot olivat homeisia, ja niin paakkuisia, että piti nuijalla hakata.”*²⁸⁷ Lapsen mieleen jauhomatto saattoi painua tiukasti erikoisen nimityksensä vuoksi. Oli varmasti myös mieleenpainuva näky, kun jauhopaakkuja hakattiin nuijalla tai rautakangella, jotta niistä voitiin leipoa leipää. Olihan totuttu näkemään jauhot irtonaisina. Sanna Taittonen, jonka isä oli nälkävuosina Ylistaron ja Perhon hätäaputyömailla rahaston ja makasiinin hoitajana, muistelee, kuinka Vaasasta tuodut mattojauhot olivat pilaantuneita, niissä oli paksu homekerros päällä. Se hakattiin pieneksi, ja kaikki kelpasi ihmisille syödä. Hätäaputyömaalla työskenteleville miehille annettiin maton sisästä parempia jauhoja.²⁸⁸ Homeisetkin mattojauhot olivat kuitenkin oikeaa viljaa, joten niitä käytettiin varmasti ruuaksi, jos vaihtoehtona oli vaikkapa olkileipä.

Tutkimuskirjallisuudessa ei puhuta jauhomatoista tai paakkuisista ja kovista jauhoista. Ainoastaan Agathon Meurman mainitsee *”nuo usein walitettawasti ylen huonot Wenäjän jauhot, joiden kowiksi kapaantuneita möhkäleitä täytyi kirweenpohjalla pienentää”*²⁸⁹. Muistitietoaineistoissa hyvin vahvasti esille nousseet paakkuiset ja homeiset jauhomatot jäävät siis tutkimuskirjallisuudessa sivuosaan. Todennäköisesti virkamiehille tai lehdistölle asia ei ole näyttäytynyt mitenkään merkittävänä, kun taas tavallisille ihmisille jauhojen koostumus on ollut omaan arkeen vaikuttavana tekijänä hyvin merkittävässä roolissa ja siitä on keskusteltu ja sitä on muisteltu jälkeenpäin, jolloin siitä on tullut merkittävä osa nälkävuosien muistelua.

---

²⁸⁶ SHS. Leivo, Frans. Nousiainen. 1918.

²⁸⁷ SKS. KRA. 395. Tampere. Edla Juusela 1937.

²⁸⁸ SHS. Taittonen, Sanna. Valkeakoski. 1919.

²⁸⁹ Meurman 1892, 22.

Aineistossa kerrotaan, kuinka mattojauhoja myytiin ihmisille. Eräs kertoja on kuitenkin sitä mieltä, että mattojauhot olisi kuulunut jakaa ihmisille ilmaiseksi: *”Mattojauhoja kyllä Laihialle tuli mutta niitä ei muisteta ilmaiseksi jaettuen vaan maksettiin niillä palkat kun Kylänpään ja Jokikylän välillä maantietä suoritettiin. Nämä jauhot pitäisi tulleen Wenäjältä, Wirosta, ja pitäisi sieltä kulkeutuneen Laihialle kysymys että minkälaisia ihmisiä siellä Laihialla – toisten mukaan Suomessa – on, kun ei sieltä minkäänlaista kiitosta tule ja niin paljon on täältä sinne apua lähetetty. Täältä Laihialta – Suomesta – on vastattu ettei täällä ole mitään ilmaiseksi saatu, eikä siis ole ymmärretty mistään kiittää, jolloin sieltä pitäisi sanottuen että kaikki mitä on lähetetty, on lähetetty sillä tarkoituksella että ne pitää ilmaiseksi jakaa tarvitsevaisille, joten siis on tehty vääryyttä kun niillä varoilla on töitä teetetty. Muuan niinä aikoina Wirossa ja Inkerinmaalla kulkenut laihialainen työläisaviopari kertovat itse persoonallisesti tällaista siellä kuulleensa.”*²⁹⁰ Nälkävuosina oli kuitenkin periaatteena, että vastikkeetonta apua ei annettu, vaan ihmisten oli tehtävä työtä saadakseen ruokaa. Viljaa ei haluttu lahjoittaa ilmaiseksi, koska sen pelättiin passivoivan kansaa.²⁹¹ Näin ollen saattaa olla väärinkäsitystä, että jauhot olisi ollut tarkoitus jakaa ihmisille vastikkeetta. On mielenkiintoista, että kertomuksen mukaan tieto liikkui tehokkaasti ihmisten mukana Pohjanmaan ja Viron välillä. Kuitenkin näin pitkällä matkalla tietojen kulkiessa useiden ihmisten kautta, on todennäköistä, että viesti jossain määrin vääristyi matkalla.

Viljaa todellakin saatiin lahjoituksena Venäjältä ja Baltian maista, kun hätäautiset Suomesta alkoivat vuoden 1867 lopulla kiiriä laajemmalle. Kuitenkin apu jäi rahallisesti vaatimattomaksi, olihan jonkinlainen kato koettu myös Suomen naapurimaissa.²⁹² Viljan kuljetus meritietä muodostui myös ongelmaksi meren jäädyttyä aikaisin syksyllä 1867.²⁹³ Viljalaivat juuttuivat jäihin Turun ja Vaasan edustalla, joista suurin osa viljatynnyreistä tosin saatiin myöhemmin jäiden vahvistuttua hevosella noudettua. Kuitenkin 1500 tynnyriä viljaa vajosi haaksirikkoutuneiden laivojen mukana meren pohjaan.²⁹⁴ Lisäksi 7695 tynnyriä saatiin käyttöön vasta talven jälkeen.²⁹⁵ Viljalaivojen odotus tulee esiin myös muistitietoaineistoissa, sillä Lehtimäeltä kerrotaan, kuinka miehiä kävi Pietarsaaressa jauhoja hakemassa. He olivat siellä 10 vuorokautta, mutta jauholaivaa ei tullut. Tapulista käytiin joka

---

²⁹⁰ EPO. Nikkinen, Jaakko. Laihia.

²⁹¹ Häkkinen 1991b, 129; Turpeinen 1991, 53; Pitkänen 1991a, 66–67.

²⁹² Turpeinen 1991, 56.

²⁹³ Ikonen 1991b, 125.

²⁹⁴ Turpeinen 1986, 160.

²⁹⁵ Savolainen 1989, 42.

päivä kiikaroimassa, eikä laivaa jo näy. Kun laiva ei tuona aikana tullut, lähtivät miehet viimein tyhjin käsin kotimatkalle.²⁹⁶

Kulkuyhteyksien kehittymättömyyden vuoksi viljan toimitus sisämaahan oli hankalaa, vaikka sitä olisi ollutkin saatavilla. Ainoa keino oli kuljettaa vilja laivoilla Pohjanlahden rannikkokaupunkeihin, joista sitä haettiin reellä sisämaahan. Maan itäosissa oli mahdollista hakea viljaa suoraan Pietarista.²⁹⁷ Viljan hakeminen omalle paikkakunnalle tulee esiin myös muistitietoaineistoissa, joissa kuvataan kuinka viljaa tai mattojauhoja käytiin hakemassa Vaasasta, Pietarsaaresta tai muista rannikkokaupungeista. Edellä kuvattu kertomus on kuitenkin ainoa, jossa tulee esille, että viljaa tai jauhoja ei aina ollut kaupungissakaan saatavilla. Etenkin sisämaan kaupungeissa tilanne oli varmasti huono, koska ruuanhakumatka saattoi muodostua pitkäksi ja vaivalloiseksi, etenkin kun ihmiset olivat usein jo nälän heikentämiä. Voi vain kuvitella, miltä tuntui palata tyhjän reen kanssa takaisin kotiin, jossa nälkäiset läheiset odottivat. Itä-Suomessa tilanne oli parempi, koska Pietarissa viljaa tai jauhoja oli yleensä tarjolla, kyse oli usein ainoastaan siitä, oliko sen ostamiseen varaa. Sakkolasta kerrotaan, että jos viljaa ei saanut riittävästi omasta pellostä, sitä saattoi aina ostaa Venäjältä ”niin paljon kuin oli tarvis”. Se oli ainoastaan hiukan kalliimpaa, joten aivan kaikilla ei ollut siihen mahdollisuutta.²⁹⁸

Kun ottaa huomioon 1860-luvun kuljetusmahdollisuudet sekä jäihin juuttuneet laivat, joista jauhoja haettiin jäiden vahvistuttua pitkin talvea, on ymmärrettävää, että mattojauhot ovat painuneet ihmisten mieliin paakkuisina ja homeisina. Niitä kuitenkin syötiin, koska parempiakaan ei ollut tarjolla. Homeisetkin jauhot menivät varmasti etusijalle verrattuna olki- tai jäkäläleipään.

7.6 Lehmien avulla selvittiin nälkätalvesta

Ne, joilla oli karjaa, selvisivät paremmin kuin ne, joilla ei lehmiä ollut, koska karjan rehua saatiin monin paikoin riittävästi: ”*Heinä kasvoi hyvin, joten lehmät lypsivät talvella ja maitoa saatiin.*”²⁹⁹ Maidosta valmistettiin piimää ja viiliä, jota käytettiin ruuan lisänä: ”...*viilillä ym. koitettiin korvata leivän puutetta*”³⁰⁰ Aamuinen puuro tai velli ja leipä saatettiin nälkävuosina korvata piimällä ja

²⁹⁶ SHS. Vallinmäki, Aaro. Lehtimäki. 1918.

²⁹⁷ Häkkinen 1994, 73.

²⁹⁸ SHS. Ryyppö, Viktor. Sakkola. Kertonut Liisa Ryyppö, talon vanha emäntä (yli 70v.)

²⁹⁹ SKS KRA. PK 7. Helakaltio, Aini 1286. Kertonut Selma Sälli, s. 1837. Pihlajavesi 1938.

³⁰⁰ EPO. Nikkinen, Jaakko. Laihia.

suolakalalla. Koska katovuosien aikana karjalle riitti usein rehua paremmin kuin ihmisille viljaa, vahvistivat useammat peräkkäiset katovuodet näkemystä, joka muutenkin oli nousemassa vallitsevaksi: karjataloutta oli kehitettävä. Turpeisen mukaan kenraalikuvernööri Adlerbergin asettuminen karjatalouteen suuntautumisen kannalle vuonna 1867 vaikutti etenkin pohjoisten läänien tulevaan kehitykseen.³⁰¹

Monet muistelevat, että lehmille riitti nälkävuosinakin ruokaa: ”*Karjalla ei ollut nälkä vaan ihmisillä.*”³⁰² Joillakin alueilla oli kuitenkin muistitietoaineistojen perusteella pulaa myös karjanrehusta, ja lehmille oli syötettävä esimerkiksi haavan tai pihlajan kuorta.³⁰³ Jopa hevosenlantaa mainitaan lehmille syötetyn.³⁰⁴ Jos lehmät talven aikana laihtuivat laihoiksi kuin luurangot, ei niistä välttämättä kesälläkään ollut lypsäjäksi.³⁰⁵ Eräs nälkävuodet 8-vuotiaana kokenut kertoja muistelee, kuinka lehmät olivat niin huonossa kunnossa, etteivät päässeet ylös nostamatta.³⁰⁶ Näin huonokuntoisista lehmistä ei luonnollisestikaan ollut taloudenpidon kannalta hyötyä, vaan ne piti teurastaa. Karjalasta kerrotaan, kuinka sade turmeli heinän, ja lehmät jouduttiin sen vuoksi teurastamaan.³⁰⁷ Karjan ravinto saattoi olla niin huonoa, että lehmät kuolivat nälkään, mikä johti karjakannan rajuun vähenemiseen.³⁰⁸ Turpeinen on tutkinut sanomalehtien avulla Suomessa vuonna 1867 vallinnutta tilannetta, ja hänen mukaansa syyskuussa kerrottiin karjan määrän puolittuneen Karjalassa.³⁰⁹ Kuitenkin Jutikkalan mukaan koko karjakanta supistui vain 3,8 %.³¹⁰

Perinteisesti lehmien teurastaminen pyrittiin välttämään, jos vain suinkin mahdollista, sillä ne olivat tulevaisuuden turvana taloudenpidossa. Jos vain oli toiveita siitä, että lehmät kesän tullen parempaa ravintoa saadessaan taas alkaisivat lypsää, yritettiin ne saada selviämään talven yli. Mieluummin kärsittiin jonkin verran nälkää kuin teurastettiin talon lehmät.³¹¹ Kuten muistitietoaineistoista käy ilmi, maitotuotteilla pystyttiin korvaamaan viljan puutetta. Tämän vuoksi lehmille yritettiin löytää jotain syötäväksi kelpavaa. Kuitenkin monet joutuivat nälkävuosina myymään tai teurastamaan lehmänsä pysyäkseen hengissä.

---

³⁰¹ Turpeinen 1986, 167.

³⁰² SHS. Saariluoma, W. Ruovesi. 1919.

³⁰³ SKS. KRA. 2504. Virrat. Eino Mäkinen. 1937. Kertonut Edvard Kaivos, s. 1852.

³⁰⁴ SHS. Leivo, Frans. Nousiainen. 1918.

³⁰⁵ Jutikkala 1994, 20.

³⁰⁶ SHS. Salonen, G. Turku. 1919.

³⁰⁷ SHS. Kostianen, Maria. Antrea. Kertonut talollinen Tuomas Vepsa, 70v.

³⁰⁸ Turpeinen 1986, 20.

³⁰⁹ Turpeinen 1991, 49.

³¹⁰ Jutikkala 2003, 507.

³¹¹ Jutikkala 1994, 21.

Nälkävuosien ravinnosta on muistitietoaineistoissa lukuisia mainintoja, onhan ruoka ja sen riittävyys jokaista ihmistä koskettava asia. Erilaisia korvikeleipään käytettyjä aineksia on lueteltu suurimmassa osassa kertomuksista. Kuitenkin joissakin kirjeissä mainitaan, ettei ruoka poikennut nälkävuosina normaalista. Suomessa oli siis 1860-luvulla myös alueita, joilla nälänhätää ei kärsitty. Erityisen voimakkaasti muistitietoaineistoissa nousevat esille jauhomatot. Useassa kertomuksessa kuvataan lähes samoin sanoin homeisia ja kovia jauhomattoja, jotka oli rikottava rautakangella tai nuijalla, jotta niistä voitiin valmistaa ruokaa. Näiden kertomusten runsaus on merkittävää, sillä tutkimuskirjallisuudessa asiasta ei löydy mainintoja. Toinen seikka, joka muistitietoaineistoissa nousee esille, mutta jota ei nälkävuosia koskevassa tutkimuskirjallisuudessa mainita, on torajyvien esiintyminen viljassa. Tosin ne mainitaan aineistoissakin vain parissa kertomuksessa. Lukuisissa kertomuksissa puhutaan myös lehmistä, joskin osassa mainitaan myös lehmien kärsineen nälkää, osassa taas kerrotaan, että juuri lehmien ja niistä sadun maidon avulla selvittiin nälkävuosista.

8. ”Ihmisiä kuoli kuin russakoita”³¹² – kuolema muistitietoaineistoissa

8.1 Kuolleisuus nälkävuosina

Kuolema ei ollut tavaton vieras 1800-luvun loppupuolen yhteiskunnassa. Kari Pitkänen on arvioinut, että ilman nälkävuosien katastrofia 1860-luvun jälkipuoliskolla olisi kuollut noin 50 000 henkeä vuosittain. Kuitenkin vuonna 1866 kuolleita oli yli 60 000 ja kahtena seuraavana vuotena vielä enemmän.³¹³ Muistitietoaineistoissa normaalia runsaampaa kuolleisuutta kuvataan esimerkiksi näin: ”*Kun 1867 Maarianpäivän aikaan rupes ihmisiä kuoleen, niin sitä riitti juhannukseen asti.*”³¹⁴

Kuolleisuus oli erityisen runsasta alueella, joka ulottuu Suomen halki Pohjois-Karjalasta Keski-Suomen yli Pohjanmaalle sekä suuressa osassa Satakuntaa ja Hämettä. Kuolleisuus lisääntyi huomattavasti myös niillä paikkakunnilla, joilla oli suuria hätäaputyömaita, kuten Lempäälässä Lempoisten kanava tai Hollolassa Riihimäen–Pietarin ratatyömaa.³¹⁵ Alueelliset erot olivat suuria. Lapissa kuolleisuus oli vuonna 1868 eräissä kunnissa 1–2 %, kun taas suurimman kuolleisuuden kunnissa se oli hiukan yli 20 %.³¹⁶

Muistitietoaineistossa kerrotaan, kuinka Hausjärvellä, ratatyömaan lähellä, kuoli niin paljon ihmisiä, että hautausmaalta loppui tila. Jouduttiin perustamaan uusi alue hautausmaaksi ratatyömaalla kuolleille: ”*Oitin aseman luona kävi Hausjärven papisto vihkimässä pyhitetyksi kalmistoksi ison kappaleen viljelemätöntä hiekkanutmea, jossa kasvoi mäntyjä ja katajapensaita. Se aidattiin tavallisella pellon aidalla ja veräjän pieleen pystytettiin musta sylen korkuinen lankusta tehty risti.*”³¹⁷ 1800-luvun aikana yleistyivätkin erilliset, kauaksi kirkosta perustetut hautausmaat juuri nälkävuosien ja epidemioiden aiheuttamien runsaiden kuolonvuosien seurauksena, kun vanhat kirkon ympärille rakennetut hautausmaat kävivät ahtaiksi.³¹⁸

Nälkävuosina moni ihminen kuoli vieraalla paikkakunnalla. Muualla kuolleista suurin osa oli kuitenkin lähtöisin Pohjanmaalta, josta suuri joukko ihmisiä lähti vaeltamaan muualle elannon

---

³¹² SKS. KRA. 315. Saarijärvi. Otto Harju. 1938. Kertonut Konsta Kiviranta, s. 1870.

³¹³ Pitkänen 1991c, 207–208.

³¹⁴ SKS. KRA. KRK.33. Mouhijärvi. Laitakari, K. 264. Kertonut Eeva Hakkila, 80v.

³¹⁵ Pitkänen 1991c, 218–219.

³¹⁶ Häkkinen 1994, 64–65.

³¹⁷ SHS. Lagus, F.H.B. Rauman seminaarin lehtori. Sumiainen. 1919.

³¹⁸ Aaltonen 1992, 27.

toivossa. Kari Pitkäsen mukaan Pohjanmaan kunnissa keskimäärin 20 % ja Kuopion läänissä vajaa 10 % kaikista kuolemista tapahtui vieraalla paikkakunnalla.³¹⁹ Antti Häkkinen on Köyhäinhoidon ylihallituksen nälkävuosikyselyn perusteella tullut siihen tulokseen, että keskimäärin vain 6 % kuolleista kuoli vieraassa seurakunnassa.³²⁰ Pohjanmaan kunnissa vieraalla paikkakunnalla kuolleiden osuus oli siis huomattavasti suurempi kuin maassa keskimäärin.

Kuollessaan kerjäläinen saattoi olla erossa omaisistaan, jolloin kukaan ei ehkä tiennyt edes hänen nimeään. Agathon Meurman kuvaa asiaa seuraavasti: *”Tiellä ei aina waiwattu sairasta kysymyksillä hänen nimestänsä ja kotipaikastansa, ja kun hän wihdoin saapui jonkun wiranomaisen luo, ei hän enää kyennyt antamaan näistä asioista selkoa. ”Tuntemattoman kiertolaisen ruumiin-arkusta 0 markkaa” lautakunnan tileissä on hänen ainoa hautakirjoituksensa.”*³²¹ Välillä paikasta toiseen kiertelevät kerjäläiset nääntyivät matkan varrelle, kuten eräs kertoja muistelee: *”Kerjäläisiä kuoli matkan varrelle ja metsiin pakkaseen ja nälkään, mistä heitä sitten seuraavana keväänä ja kesänä löytyi.”*³²² Talvella ruumiit saattoivat hautautua lumeen, jolloin ne löytyivät teitä aurattaessa tai vasta keväällä lumien sulaessa.³²³ Koska ihmisiä kuoli niin paljon, ei kaikille voitu järjestää omia hautajaisia, vaan ruumiit haudattiin joukkohautoihin. Aina haudattaville ei riittänyt edes ruumisarkkuja, vaan heidät haudattiin ”päreiden väliin”, niin että pää ja jalat jäivät näkyville³²⁴. Jos kuolleesta ei tiedetty edes nimeä, ei häntä muistitiedon mukaan aina edes siunattu hautaan: *”ne joita ei tiedetty mistä ja kuka hän oli haudattiin ilman siunaamata.”*³²⁵ Tällaiset näyt ja tapahtumat järkyttivät ihmisten mieltä syvästi, koska hautaan siunaamista ja siihen liittyviä toimenpiteitä pidettiin tärkeinä.

8.2. Hautaamisen historiaa

Vielä 1600-luvun lopulla Kuusamossa noudatettiin saamelaisen väestön vanhoja, perinteisiä tapoja ja vainajat saatettiin haudata minne tahansa, jopa erämaahan, ja hauta jäi unohduksiin. Vasta 1700-

---

³¹⁹ Pitkänen 1992, 103.

³²⁰ Häkkinen 1994, 72.

³²¹ Meurman 1892, 50.

³²² SHS. Lagus, F.H.B. Rauman seminaarin lehtori. Sumiainen. 1919.

³²³ Esim. SHS. Mela, Kaarlo. Jäppilä. 1918.

³²⁴ Pitkänen 1991c, 208.

³²⁵ SHS. Kostiaainen, Maria. Antrea. Kertonut talollinen Tuomas Vepsa, 70 v.

luvulla säädetyn kirkkolain mukaan kaikki kuolleet oli toimitettava vihittyyn kirkkomaahan. Tämän seurauksena yleistyi väliaikainen hautaus.³²⁶

Kulkuyhteydet olivat vielä 1800-luvulla monin paikoin huonot, mikä vaikeutti ruumiiden kuljetusta kirkkomaahan. Kuumana kesäaikana ruumiita ei voitu kuljettaa pitkiä matkoja, myös kelirikon aikana kuljetus oli usein mahdotonta. Lisäksi hautojen kaivaminen ei tuolloin käytössä olleilla välineillä ollut mahdollista routa-aikana.³²⁷ Näin ollen ruumiit oli huonojen kulkuyhteyksien alueilla haudattava väliaikaisesti hautapaikkoihin odottamaan lopullista hautausta. Nämä väliaikaiset hautapaikat sijaitsivat usein saarissa, sillä virtaavan veden uskottiin pitävän loitolla ”maalaiset”.³²⁸ Kirkon yhteydessä saattoi olla myös ”luukamari”, johon ruumiit kerättiin.³²⁹ Lapsia ei yleensä haudattu väliaikaisesti, sillä pienet ruumiit oli mahdollista kuljettaa suoraan lopulliseen hautapaikkaan.³³⁰

Kun kuljetusolosuhteet olivat taas paremmat tai maa sulanut, suoritettiin varsinainen hautaus. Tällöin samaan hautaan saatettiin sijoittaa useampia ruumiita. Tilapäishautaus kiellettiin terveydenhoitoasetuksella vuonna 1879, mutta käytäntö jatkui paikoittain 1900-luvun puolelle.³³¹ Joillain alueilla tapa hävisi vasta toisen maailmansodan jälkeen tieverkoston kehittymisen myötä.³³²

8.3 Hautaaminen ja kuolleiden siunaaminen muistitietoaineistoissa

Muistitietoaineistoissa on useita kuvauksia ruumiiden käsittelystä ja hautaamisesta. Useammassa kirjeessä mainitaan kanavahaudat, joihin voitiin haudata suuri määrä ihmisiä samalla kertaa.³³³ Ruumiita saatettiin säilyttää hautausmaalla tai hoitoloiden yhteydessä olleissa ladoissa, kunnes hautoja ehdittiin kaivaa. Entinen nimismies muistelee ruumiiden käsittelyä seuraavasti: ”*Kun ruumiita päivittäin tuotiin hautausmaalle useampia kymmeniä, niin ladottiin ruumiin arkut*

---

³²⁶ Aaltonen 1992, 24–25.

³²⁷ Aaltonen 1992, 24–25.

³²⁸ Pentikäinen 1990, 37.

³²⁹ Aaltonen 1992, 24–25.

³³⁰ Pentikäinen 1990, 39–43.

³³¹ Aaltonen 1992, 24–25.

³³² Pentikäinen 1990, 37.

³³³ Esim. SHS. Kytömaa, Ensio. Ruovesi. Kertonut Heta Hetantytär Jäntti, s. 1847

hautausmaalle korkeihin ja pitkiin pinoihin, kunnes ne ajan oloon tai kun kanava hautoja ehdittiin kaivaa, haudattiin niihin. Tällainen meno ja näky teki sangen ikävän vaikutuksen kaikille eläville näkijöille.”³³⁴ Ruumiita kuvataan pinotun kuin puita pinoon. Eräs kertoja muistaa, kuinka hän pikkutyttöä äitinsä kanssa kerjuulla ollessaan näki köyhäntalolla vajan, johon ruumiita oli kerätty. ”Siellä oli puolialastomia ruumiita kuin puita pinossa”, hän kuvaa näkemäänsä.³³⁵ Eräs toinen taas kuvaa ruumiita pinotun rekeen poikittain kuin halkoja.³³⁶

Normaalioloissa ruumiita käsiteltiin kunnioittavasti, mutta nälkävuosina ihmisiä kuoli niin tiheästi, ettei yksilöllinen kohtelu ollut mahdollista, vaan ruumiita jouduttiin käsittelemään suurina määrinä. Tämän näkeminen vaikutti varmasti syvästi ihmisten mieliin. Jaakko Nikkinen Laihialta muistelee, kuinka 36 ruumista ”mullattiin” samana sunnuntaina: ”Joku vanhempi emäntä kertoi silloin pikkutyttöä istuneensa maantien lähellä kivellä kesäisenä sunnuntai aamuna, ja purskahtaneensa itkuun nähdessään sen loppumattoman ruumiskuormarivin, joka meni ohitse.”³³⁷

Joissakin kertomuksissa kuvataan tarkasti yhdellä kertaa haudattujen määrää. Ylistarossa haudattiin noin 50 ruumista viikon kuluessa: ”Näki sunnuntai aamunakin 40 – 50 ruumisarkkua vieretysten kirkkomäellä, useat arkut oli jätetty maalaamatta, joka on nähnyt tällaisen joukon arkkuja rivissä, ei voi sitä koskaan unhottaa.”³³⁸ Arkkujen maalaamattomuus on jäänyt ihmisten mieleen, olihan tuohon aikaan tapana mustata arkut kimröökillä. Koska haudattavia oli kerralla paljon, ei arkkuja aina ehditty tai jaksettu käsitellä, mikä olisi normaalina aikana ollut suuri häpeä.³³⁹ Pentikäisen mukaan ruumisarkun mustaksi maalaaminen ja verhoilu oli länsisuomalainen tapa, kun taas Itä-Suomessa arkku oli käsittelemätöntä puuta ja se kasattiin ilman nauvoja.³⁴⁰

Muistitietoaineistoissa on useampia kertomuksia, joissa kuvataan pappien toimintaa siunaamisen yhteydessä: ”Silloin keväällä 1867 olin haudan partaalla kun kätkettiin 21 aika ihmisen ruumista yhteen hautaan. Pappikin väsy että huokas välillä.”³⁴¹ Hannu Soikkasen mukaan nälkävuosina suhtautuminen kuolemaan arkipäiväistyi, mutta pappien ei haluttu tinkivän ruumiiden siunaamiseen liittyvästä juhlallisuudesta. Jokaisen kuolleen, olipa tämä köyhä tai kerjäläinen katsottiin ansaitsevan

³³⁴ SHS. Ollinniemi, R. Pudasjärvi. 1918.

³³⁵ SKS. KRA. KRK 33. Mouhijärvi. Laitakari, K. 265. Kertonut Elina Kivelä, 80 v.

³³⁶ SKS. KRA. 6011. Hämeenkyrö. Mattila, M. 1937. Kertonut Eliina Pihlajamäki, ent. torpan emäntä, s. 1852.

³³⁷ EPO. Nikkinen, Jaakko. Laihia.

³³⁸ SHS. Taittonen, Sanna. Valkeakoski. 1919.

³³⁹ Pitkänen 1991c, 210.

³⁴⁰ Pentikäinen 1990, 69.

³⁴¹ SHS. Erlander, H. Hämeenlinna. 1919. (Nälkävuosien aikaisia muistoja Längelmäeltä).

yksilöllisen ja kunnioittavan kohtelun.³⁴² Tästä kertovat muistotietoaineistoissa olevat kertomukset: ”Jossakin pitäjässä (Nilsiässä?) oli pappi niin kuin muulloinkin siunannut suuren paljouden ruumiita. Kun hän jo oli lähtenyt haudalta pois, oli haudankaivaja –näin minulle kerrottiin- tullut huomauttamaan, että yhdelle ruumiille vielä jäi multaa heittämättä, mutta pappi ei viitsinyt palata haudalle takaisin, vaan oli haudankaivajalle sanonut: No, jakakoot keskenään.”³⁴³ Vastaavanlaiset kertomukset saattavat kertoa pappien uupumuksesta. Saattoihan yhtenä sunnuntaina olla haudattavana useita kymmeniä ruumiita. Ne kertovat myös siitä, että papeilta odotettiin tietynlaista käytöstä ja välinpitämätöntä toimintaa paheksuttiin.

Nälkävuosina ei aina ollut mahdollista noudattaa kaikkia hautaamiseen ja ruumiiden käsittelyyn liittyviä tapoja. Tätä saatettiin pitää epäkunnioittavana vainajaa kohtaan. On kuitenkin myös mahdollista, että hautaamiseen liittyvät puutteet ovat jääneet ihmisten mieleen, koska vielä 1800-luvulla elivät kansan keskuudessa vahvoina uskomukset, joiden mukaan vainaja saattoi palata haudastaan elävien keskuuteen, jos vainajan ruumiin käsittelyyn tai hautaamiseen liittyvissä toimenpiteissä oli puutteita tai ne oli suoritettu väärin.³⁴⁴

8.4 Kuolemaan liittyvät tarinat

1800-luvun puolivälissä kuolema oli ihmisille tavallisempi asia kuin nykyään, mutta nälkävuosina ihmiset joutuivat tekemään entistäkin läheisempää tuttavuutta kuoleman ja kuolleiden kanssa. Muistitietoaineistoissa on lukuisia tarinoita, jotka liittyvät kuolemaan, kuolleisiin tai hautaamiseen. Lähes poikkeuksetta nämä tarinat löytyvät Kansanrunousarkistosta. Kenties ajallinen etäisyys vaikuttaa siihen, että kertomukset ovat ehtineet muotoutua tarinoiksi, joita kerrotaan eteenpäin, vaikka niiden todenperäisyydestä ei ole tietoa. 1900-luvun alussa kerätty muistitieto sisältää enemmän omakohtaisia kokemuksia, kun taas 1930-luvulla omakohtaisia kokemuksia on vain sellaisilta, jotka ovat olleet nälkävuosina pieniä lapsia. Tällöin muistikuvat saattavat olla hyvinkin hajanaisia, ja niihin on sekoittunut muualta kuultua ainesta, jolloin ne ovat saaneet tarinan muodon, eikä niitä välttämättä edes esitetä tosiasioina.

---

³⁴² Soikkanen 1991, 235–236.

³⁴³ SHS. Mela, Kaarlo. Jäppilä. 1918. Asui nälkävuosien aikaan Kuopiossa.

³⁴⁴ Kts. Pentikäinen 1990

Tarinat voidaan jaotella useampaan ryhmään. Osa tarinoista on selvästi sellaisia, joissa kuoleman avulla on haluttu pelotella ihmisiä auttamaan hädänalaisia. Eräät tarinat taas liittyvät kuolemiseen tai kuolleiden ruumiiseen. Aineistoissa on myös tarinoita, jotka liittyvät hautaustilanteeseen.

Pelottelutarinoissa rakenne on yleensä hyvin samanlainen. Joku kieltäytyy antamasta nälkäiselle ihmiselle ruokaa, minkä seurauksena avun tarpeessa oleva kuolee ja kovasydäminen ihminen katu tai joutuu kärsimään: *”Nälkävuosina tehtiin Vesilahden-Punkalaitumen maantietä. Joku mies tuli hakemaan palkkaansa. Herra vastasi: ”Ei sulla sen kiireempää ole kuin muillakaan”. Mies meni naapuriin ja kuoli nälkään. Sen jälkeen tarjottiin herran talossa aina kulkijoille ruokaa.”*³⁴⁵ Eräässä toisessa tarinassa kerrotaan, kuinka nälkävuosina talossa kävi paljon kerjäläisiä, jotka pyysivät perunankuoria eläinten astiasta syödäkseen, mutta isäntä ei antanut. Isäntä sairastui ja katui käytöstään, kuoli ja alkoi kuolemansa jälkeen kummitella. Kun kysyttiin, miksi hän kummittelee, vastasi isäntä, että tahtoo varoittaa, ettei avun pyytäjiä saa kohdella niin kuin hän kohteli.³⁴⁶ Tarinoiden sanoma ilmaistaan aineistoissa myös suoremmin: *”Tiedetään, että ne, jotka antoivat vähästä, niillä on ollut leipää vielä jälkipolvillekin. Mutta useat niistä, jotka olivat armottomia kerjäläisraukkoja kohtaan, ovat itsekin kurjuuteen ja nälkään kuolleet.”*³⁴⁷ Kuolemalla siis uhattiin niitä, jotka eivät auttaneet hädässä olevia.

Eräässä kertomuksessa mies tulee insinöörin luokse pyytäen ruokaa. Insinööri määrää miehen ensin hakkaamaan kuorman havuja. Mies pyytää kuitenkin ensin ruokaa, koska ei ole syönyt moneen päivään. Insinööri ei kuitenkaan myönnä aneluihin, ja mies kuolee havutukkinsa viereen.³⁴⁸ Tästä kertomuksesta käy ilmi hädässä olevan ihmisen auttamisen velvoite, mutta myös se, minkä vuoksi ”ei apua ilman työtä” –periaate ei nälkävuosina toiminut. Nälkiintyneet ihmiset eivät yksinkertaisesti pystyneet työntekoon.

Kuolemaan ja kuoleviin ihmisiin liittyviä tarinoita löytyy myös jonkin verran. Eräs kertoja muistelee lapsena näkemäänsä kuolemaa köyhäintalossa: *”Mies oli istunut penkillä kädet ristissä pöydän reunalla ja rukoillut: ”Tuokaa Jumalan tähden kipinä leipää.” Mutta leipää ei tuotu. Ja siihen pöydän*

---

³⁴⁵ SKS. KRA. 4178. Vesilahti. Frans Kärki. 1949. Kertonut mv. Svante Laine-Lamminpohja, 48 v.

³⁴⁶ SKS. KRA. 3357. Nousiainen. F. Leivo. 1938. Kertonut Kuppar-Eeva ym. vanhukset.

³⁴⁷ SKS. KRA.4770. Ulvila. Porin tyttölyseo. Ilmi Spinkkilä 1938. Kertonut Sandra Broholm, s. 1866.

³⁴⁸ SKS. KRA. KT 225. Vehmaa. Mäkinen, Onni 381. 1939. Kertonut Miina Mäkinen, siivoojatar, s. 1884.

ja penkin väliin oli Juha ”mulkannut”.³⁴⁹ Myös toinen kertoja muistelee nälkävuosina kohtaamaansa kuolemaa. Kertojan isä oli antanut eräälle noin 40-vuotiaalle miehelle työtä viikoksi. Palkaksi mies sai ruokaa ja hiukan rahaakin. Noin viikon kuluttua kertoja näki saman miehen Tampereella kulkiessaan sillalle kuolleena. Kertoja epäili miehen kuolleen nälkään.³⁵⁰ Kalannissa taas kerrotaan tarinaa mäestä, jota kutsuttiin nimellä ”Vaivasten vastmäki”: ”Suurina nälkävuosina kerrotaan laumoittain nälästä heikontuneita kerjäläisraukkoja nääntyneen sen alle, kun eivät päässeet enää ylös niin jyrkästä mäestä. Suuret määrät ruumiita korjattiin siitä.”³⁵¹

Hautaustilanteeseen liittyviä tarinoita on aineistoissa useita. Ne liittyvät pappien toimintaan tai erikoisiin tapahtumiin, kuten valekuolleisiin. Eräissä tarinoissa ihmisiä uskotaan haudatun valekuolleina, kuten seuraavassa kertomuksessa, joka on peräisin Saarijärveltä: ”Ihmisiä kuoli kuin russakoita. Ei siinä kauan odoteltu, vaan heti, kun henki oli lähtenyt, pistettiin ruumis kirstuun. Kertovat, että moni tuli haudatuksi valekuolleena.”³⁵² Valekuolleista kertovia tarinoita liikkui muulloinkin jonkin verran, olihan kuoleman toteaminen melko epävarmaa silloisilla menetelmillä.³⁵³

Seuraava tarina liittyy hautaamisen lisäksi tauteihin ja uskomuksiin niiden leviämisestä: ”Kuopion molemmat kappalaispapit kuolivat lavantautiin. Heistä toinen, Albert Ingman, oli ensimmäinen, joka haudattiin ilman ruumiskellojen soittoa. Vähän ennen tätä oli tullut määräys, ettei ruumissaattoja saanut pitää, eikä ruumiskelloja soittaa. Kertojan isä kertoi, että kaikki ne kantajat, jotka olivat kantamassa Ingmania hautaan ja jotka olivat tuulen alapuolella, sairastuivat ja kuolivat.”³⁵⁴ 1860-luvulla ei vielä tunnettu kulkutautien tarttumistapaa. Jopa piirilääkärit yhdistivät tuulet tautien tarttumiseen tilaisuuksissa, joissa oli paljon ihmisiä koolla, kuten hautajaisissa tai kirkkomatkoilla. Vainajan pitämistä pitkään esillä ruumiinvalvojisissa ja hautajaisissa pidettiin tautien tarttumiselle altistavana tekijänä, mutta tätä tapaa oli vaikea muuttaa.³⁵⁵ Tapana oli, että ennen arkkuun asettamista ruumis vietiin ruumislaudalle riihen odottamaan arkkuun laittamista.³⁵⁶

³⁴⁹ SKS. KRA. KRK 33. Mouhijärvi. Laitakari, K. 265. Kertonut Elina Kivelä, 80 v.

³⁵⁰ SKS. KRA. PK 36. Tohmajärvi. Elli Laine 6300. 1938. Kertonut Kalle Weckman, s. 1853, Pirkkala.

³⁵¹ SKS. KRA. KRK 7:74. Kalanti. Malm, Sointu. Kertonut Alma Nordman, 54 v.

³⁵² SKS. KRA. 315. Saarijärvi. Otto Harju. 1938. Kertonut Konsta Kiviranta, s. 1870.

³⁵³ Pentikäinen 1990, 67.

³⁵⁴ SHS. Mela, Kaarlo (kirkkoherra). Jäppilä. 1918. Asui nälkävuosien aikaan Kuopiossa.

³⁵⁵ Turpeinen 1986, 48–50.

³⁵⁶ Pentikäinen 1990, 70.

8.5 Taudit

Alkuvuodesta 1868 taudit alkoivat levitä voimakkaasti ja kuolleisuus nousi rajusti vuoden 1868 huhti- ja toukokuussa. Vasta loppukesällä taudit alkoivat hellittää monin paikoin, ja kuolleisuus laski.³⁵⁷ Myös muistitietoaineistoissa kuvataan, kuinka keväällä 1868 levisivät taudit täydellä voimalla iskien nälän heikentämiin ihmisiin: *”Vaikka aurinko koettikin täydellä voimallaan luonnon ankaruutta palkita lämmittäen ihmisten kalvettuneita kasvoja ja kuihtuneita raajoja joiden suonissa kuihtunut veren tilkka vielä kevään tullen hiljalleen virtaili, mutta useissa oli veri jo niin kuihtunut, ettei auringon lämmin valokaan voinut sitä enää ihonpinnalle nostaa kalvettuneita kasvoja verisyttämään. Sen sijaan syöksyi viimeinenkin veri aivoihin synnyttäen siellä omituisen kuumeen ja sairas alkoi hourailla. Yhtäkkiä olivat he kulkevinaan kaukaiseen onnen maahan missä ei nälkä eikä vilu enää vaivannut ja monelle se kesken kärsimyksiään avasi paratiisin portit. Ihmisten heikontunut veri ei voinutkaan kestää auringon lämpöä ja niin alkoi nälkäkurjuuden lisäksi raivota kulkutauti jota paikkakunnalla nimitettiin poltetauriksi, lavantauriksi.”*³⁵⁸ Kaunokirjallisia piirteitä omaavassa kirjoituksessa taudit nähdään nälän aiheuttaman heikontumisen seurauksena. Tautien tarttumisesta ihmisestä toiseen ei puhuta mitään.

Suomessa oli vielä 1860-luvulla lääkärikunnankin keskuudessa vallitsevana näkemyksenä ns. humoraalipatologia, joka ajatuksena periytyi jo antiikin Kreikasta.³⁵⁹ Humoraalipatologia oli humoraalioppiin perustuva tautikäsitelmä, jossa sairauksien hoidolla pyrittiin humoraalisen tasapainon palauttamiseen. Humoraalioppi perustui ihmisruumiin neljään perusnesteeseen, joita olivat veri, sappi, musta sappi ja lima. Sairauden syynä pidettiin näiden perusnesteiden epätasapainoa, johon saattoivat vaikuttaa sekä sisäiset (ruokavalio ja liikunta) että ulkoiset (tuulet, ilmasto ja vuodenaajat) tekijät. Humoraaliopin periaatteita noudatettiin lääketieteessä 400-l eKr. jopa 1800-luvulle asti.³⁶⁰ Osa lääkäreistä oli kuitenkin jo 1860-luvulla perehtynyt uuteen ajatukseen, jossa ymmärrettiin pieneliöiden vaikutus tautien tarttumisessa. Tämä nosti yleisen hygienian ja sairastuneiden eristämisen merkittävään asemaan. Näiden uusien ajatusten kannattajat olivat kuitenkin vielä nälkävuosien aikana vähemmistössä.³⁶¹

---

³⁵⁷ Turpeinen 1986, 119–120.

³⁵⁸ SHS. Törmä, Frans. Tyrvää. 1917.

³⁵⁹ Turpeinen 1986, 231–232.

³⁶⁰ Forsius, Arno [www.saunalahti.fi/arnoldus/humopato.html] Katsottu 17.2.2015

³⁶¹ Turpeinen 1986, 231–232.

Tutkijoidenkaan keskuudessa ei ole selkeää näkemystä, mitkä taudit nälkävuosina aiheuttivat kuolemia. Piirilääkärien merkinnät taudeista ovat hyvin epämääräisiä, eivätkä hekään aina pystyneet erottamaan tauteja toisistaan. Turpeisen mukaan kuolemat aiheutuivat pääasiassa tyyfuksesta, millä nimellä kutsuttiin useampia eri tauteja. Tämä selittää sen, että sama ihminen saattoi sairastaa tyyfuksen useampaan kertaan. Näitä tauteja olivat lavantauti, pikkulavantauti, toisintokuume, pilkkukuume, punatauti sekä mahdollisesti myös influenssa. Useamman eri taudin esiintyminen selittää myös sen, että piirilääkärit raportoivat taudin eri muodoista.³⁶²

Tyyfuksen eräs muoto, jota kuvattiin piirilääkärien raporteissa, oli abdominaalinen muoto (salmonella, lavantauti, pikkulavantauti tai muu salmonellainfektio), johon liittyi joskus myös keuhkosairautta sekä ihottumamuoto. Tyyfus lisääntyi vuosien 1866 – 1868 aikana siten, että vuonna 1868 siihen kuoli lähes 60 000 henkeä. Tämän jälkeen tauti alkoi heiketä ja vuonna 1869 kuolleita oli enää noin 7 000.³⁶³ Muistitietoaineistoissa tauteja kuvataan ”lämmintautina”, ”poltetautina”, lavantautina ja tyyfuksena, mutta todennäköisesti ihmisille ei ollut selvää, mikä tauti oli kyseessä: *”Moni kuoli lavantautiin (tyyfukseen), mutta niihin jotka eivät kuolleet, tauti jätti huomattavan tylsyyden, mikä muuttui pysyväksi hervottomuudeksi.”*³⁶⁴

Tarttuvien tautien aiheuttama kuolleisuus oli syrjäseuduilla korkeampi kuin kaupungeissa. Kaupungeissa oli tavallisena aikanakin kerääntynyt paljon ihmisiä pienelle alueelle, jolloin taudit pääsivät helpommin leviämään kuin harvempaan asutuilla alueilla. Lisäksi ihmisten välinen kanssakäyminen oli kaupungeissa tiiviimpää kuin syrjäisemmillä seuduilla. Näin ollen kaupungeissa asuville ihmisille oli saattanut jo aiemmin kehittyä immunitetti nälkävuosina levinneitä tauteja kohtaan. Kun nälkävuosina ihmisten liikkuminen ja kanssakäyminen lisääntyi myös syrjäseuduilla, joutuivat näiden alueiden asukkaat alttiiksi uusille taudeille.³⁶⁵

Viljan hankkiminen ja jakelu lisäsivät yhteydenpitoa sekä ulkomaille että myös kotimaassa eri alueiden välillä.³⁶⁶ Toisintokuume levisi vuonna 1866 viljalaivojen mukana Pietarista Ouluun, jossa esiintyi kyseisenä vuonna runsaasti tyyfusta ja toisintokuumetta. Oulusta tauti levisi edelleen

---

³⁶² Turpeinen 1986, 216.

³⁶³ Turpeinen 1986, 40–45, 52.

³⁶⁴ SHS. Forsman, Ernesti. Hämeenkyrö. Kirjoitus julkaistu alunperin ruotsinkiel. Helsingfors Dagblad-lehdessä 14.5.1868 n:o III suomenkielisen päivälehdessä.

³⁶⁵ Turpeinen 1986, 232.

³⁶⁶ Turpeinen 1986, 234.

Kainuuseen, jonne oli vilkkaat kauppayhteydet.³⁶⁷ Tyypfus levisi yleisemminkin paikkakunnalta toiselle viljanhakumatkoilla.³⁶⁸

Lääkäreitä ja apteekkeja oli vain harvalla paikkakunnalla. Lisäksi nälkävuosina lääkäreistä menehtyi hyvin suuri osa, Turpeisen mukaan kymmenesosa Suomen lääkäreistä kuoli vuonna 1868.³⁶⁹ Usein lääkkeitä toimitettiin pappilaan, josta ihmiset kävivät niitä hakemassa.³⁷⁰ Frans Törmä kertoo, että paikkakunnalla ei ollut lääkäriä tai apteekkia, mutta pappilasta saatiin etikkaa, jota pidettiin hyvänä lääkkeenä.³⁷¹ Ihmisillä oli myös omia keinoja tautien hoitamiseen: *”Itse ihmiset koittivat lääkitä itseään pikiöljyllä, tervalla, tärpätillä ja viinalla, jos viimeksi mainittua ainetta jollakulla näinä köyhinä aikoina sattui olemaan.”*³⁷² Kerrotaan myös, että ne, jotka nauttivat tervavelliä aamuisin, säästyivät sairaudelta.³⁷³

8.6 Suunta parempaan

Loppukesällä 1868 alkoi elämä näyttää valoisammalta. Siemenjyviä oli saatu sen verran, että kylvöjä oli keväällä pystytty tekemään. Moni pelto jäi kuitenkin kylvämättä siitä huolimatta, että Hollannista oli saatu siementä kylvöjä varten³⁷⁴. Alkuvuodesta 1868 Suomessa oli huomattava viljavajaus, senaatin tekemän selvityksen mukaan vaje oli noin 30 000 tynnyriä ohransiemeniä ja jokunen tuhat tynnyriä kauransiemeniä. Suurin puute kylvösiemenistä oli Vaasan ja Kuopion lääneissä. Tämä vaje oli pyrittävä paikkaamaan mahdollisimman pian jäiden lähdettyä. Hallituksen viljanostoasiamiehet onnistuivatkin hankkimaan 39 000 tynnyriä ohransiemeniä pääasiassa Hollannista.³⁷⁵

Syksyllä saatiin pitkästä aikaa hyvä viljasato, jota halla ei turmellut. Hyviä, jopa erinomaisia satoja saatiin useana vuotena aina 1890-luvulle asti.³⁷⁶ Syksyn 1868 sadosta valmistettu leipä jäi ihmisten mieleen erityisen hyvälaatuisena: *”Leipä tuli tuosta viljasta aivan erinomaista.”*³⁷⁷ Varmasti

---

³⁶⁷ Turpeinen 1986, 46–47.

³⁶⁸ Turpeinen 1986, 192–193.

³⁶⁹ Turpeinen 1986, 237.

³⁷⁰ SHS. Leivo, Frans. Nousiainen. 1918.

³⁷¹ SHS. Törmä, Frans. Tyrvää. 1917.

³⁷² EPO. Gummerus, Erkki. Alajärvi.

³⁷³ SHS. Leivo, Frans. Nousiainen. 1918.

³⁷⁴ SHS. Törmä, Frans. Tyrvää. 1917.

³⁷⁵ Turpeinen 1986, 218–219.

³⁷⁶ Turpeinen 1991, 61.

³⁷⁷ SHS. Walkama, E. (kansakoulunopettaja). Panelia. 1919.

korvikeleivän ja homeisten jauhojen jälkeen oikeasta viljasta valmistettu leipä tuntuikin suurelta herkulta.

Kaikkialla kuolleisuus ei hellittänyt vielä vuoden 1868 loppuun mennessäkään. Etenkin etelärannikolla ja Kaakkois-Suomessa kuolleisuusluvut olivat korkeita vielä vuonna 1869. Tämä kertoo siitä, että kulkutaudit jatkoivat leviämistään niille alueille, joilla niitä ei ollut vielä edellisenä vuonna runsain määrin esiintynyt. Sen sijaan niillä alueilla, joilla kuolleisuus oli huipussaan vuonna 1868, alkoi se jo loppuvuodesta laskea. Turpeisen mukaan korkeimmat kuolleisuusluvut olivat vuonna 1869 Viipurin rovastikunnassa, joka sijoittui Riihimäen–Pietarin–ratatyömaan varrelle. Viimeistään kesällä 1869 alettiin viimeisilläkin tautialueilla kuitenkin päästä jälleen normaaliin elämään kiinni.³⁷⁸

---

³⁷⁸ Turpeinen 1986, 227.

9. Lopuksi

Kautta ihmiskunnan historian ovat yhteisöt kärsineet nälästä, ja nälänhädät ovat koskettaneet laajoja ihmisjoukkoja. Nämä ongelmat ovat nykyäänkin yleisiä monissa Afrikan maissa. Suomen viimeinen vakava nälkäkatastrofi koettiin 1860-luvulla. Tämän jälkeenkin nälkää on nähty 1890-luvulla, vuonna 1918 ja 1930-luvun pula-aikana. Kuitenkaan vuosien 1866–68 katastrofiin verrattavaa kriisiä ei ole enää tuon jälkeen syntynyt. Kenties tämän vuoksi 1860-luvun nälkävuosia on muisteltu vielä kymmeniä vuosia tapahtumien jälkeenkin ja nälkävuosiin liittyviä tarinoita on kerrottu eteenpäin seuraaville sukupolville. Kertomukset ovat muokkautuneet ihmisten keskustellessa kokemuksistaan ja eri kertomusten saadessa vaikutteita toisistaan. Tällä tavoin niistä on tullut osa kollektiivista muistia. Tässä tutkimuksessa on tarkasteltu sitä, miten ihmiset 1900-luvun alkupuolella muistelivat 1860-luvun nälkävuosia: millaisia tarinoita niistä kerrottiin, ja mitä asioita ihmiset katsoivat tarpeelliseksi jakaa muiden kanssa.

Tutkimuksen kannalta on tärkeää tehdä ero sen välille, mitä ihmiset nälkävuosista muistavat ja mitä he muistelevat. Muistaminen on tapahtuma, johon ei ihminen itse voi kovin paljon vaikuttaa. Muisteleminen sen sijaan on aktiivista toimintaa, jossa ihminen itse valikoi sen, mitä haluaa muistella. Tämän tutkimuksen lähdeaineiston avulla voidaan tutkia lähinnä sitä, millaisia nälkävuosiin liittyviä asioita ihmiset muistelevat 50 vuotta tapahtumien jälkeen ja mitä he haluavat nälkävuosista kertoa. Kaikkea muistettua ei varmastikaan kerrota, vaan osa asioista säilyy vain yksittäisten ihmisten muistissa. On myös mahdoton tietää, kuinka paljon valikointia on tehty kertomuksia yhteen koottaessa. On mahdollista, että henkilöt, jotka ovat ihmisten nälkävuosimuistoja keränneet, ovat jossain määrin valikoineet, mitä mukaan otetaan. Tämän tutkimuksen päätelmät on kuitenkin tehty sen aineiston perusteella, joka on ollut saatavilla.

Muistitietoaineistojen kertomuksissa toistuivat seuraavat aiheet: sääolosuhteet, ihmisten käyttäytyminen ja ulkonäkö, kerjäläisyys, nälkävuosien ravinto sekä kuolema. Nälkävuosia käsittelevässä tutkimuskirjallisuudessa on huomio kiinnitetty suurelta osin hallinnollisiin ja yhteiskunnallisiin asioihin sekä väestöhistoriallisiin seikkoihin. Tällöin korostuvat erilaiset asiat kuin muistitietoaineistoja tutkittaessa. Yksittäiset ihmiset kertovat erilaisista asioista kuin viralliset asiakirjat tai sanomalehdet. Toisaalta tutkimuskirjallisuudessa ja muistitietoaineistoissa kerrotaan myös samoista asioista, vain eri näkökulmasta. Kun tutkimuskirjallisuudessa tuodaan esille, kuinka monta tynnyriä viljaa jäi kuljettamatta sisämaahan viljalaivojen juuttuessa jäihin,

muistitietoaineistossa sama asia ilmenee kertomuksena tuloksettomasta viljanhakumatkasta. Muistitietoaineistoissa olennaista ei ole kuolleiden määrä, vaan se, miten ruumiita käsiteltiin.

Nälkävuosien tapahtumiin on varmasti liittynyt hyvinkin voimakkaita tunteita, mutta käyttämissäni aineistoissa nämä tunteet eivät juurikaan näy. Tähän saattaa olla syynä tapahtumista kulunut aika tai se, etteivät ihmiset aina kerro omakohtaisista kokemuksista. Toisaalta on myös ihmisen muistille ominaista, että itse tapahtumat saatetaan muistaa hyvinkin tarkasti, mutta niihin liittyneitä tunteita ei pystytä palauttamaan mieleen sellaisena kuin ne tuolloin koettiin.

SHS:n keruuesitteessä on kysymyksiä, jotka kertovat siitä, että ihmisten odotettiin kertovan myös viranomaisten toiminnasta ja hallintoon liittyvistä asioista. Kunnallishallinnon uudistaminen oli juuri 1860-luvulla ajankohtainen. Kyseisen vuosikymmenen aikanahan kirkollinen ja maallinen hallinto erotettiin toisistaan, joten keruuesitteen laatijat olivat varmasti kiinnostuneita siitä, kuinka kunnallishallinto toimi uudistuksen jälkeen. Lisäksi samoihin aikoihin Suomeen luotiin kansakoulujärjestelmä ja myös vaivaishoitoa uudistettiin. Nämä yhteiskunnalliset uudistukset ovat todennäköisesti vaikuttaneet kysymysten muotoiluun. Vastajaat ovat kuitenkin jättäneet nämä kysymykset lähes täysin huomiotta. Vastajien joukossa on kirjailijoita, virkamiehiä ja muita henkilöitä, joilla voisi ajatella olevan edellytyksiä kertoa myös virallisemmista asioista. Kuitenkaan hekään eivät ole ryhtyneet pohtimaan esimerkiksi viranomaisten toimintaa, josta kuitenkin nälkävuosina ja välittömästi niiden jälkeen esitettiin kritiikkiä lehdistössä ja kirjallisuudessa. Sen sijaan kertomuksissa kirjoitetaan sellaisista asioista, jotka liittyivät ihmisten arkeen ja heidän jokapäiväiseen elämäänsä sekä erityisesti näitä rutiineja järkyttäneistä tapahtumista ja kokemuksista.

Suomi oli vielä 1860-luvulla maatalousvaltainen maa, jossa kansanperinne ja siihen liittyvät uskomukset elivät yhä voimakkaina. Tämä näkyy myös tämän tutkimuksen lähdeaineistona käytetyissä muistitietokokoelmissa. Noituuteen ja taikoihin uskottiin, ne olivat osa ihmisten elämää. Erilaiset tavat ja rituaalit toivat turvaa varsinkin kriisitilanteissa. Nälkävuosien poikkeuksellisissa olosuhteissa näitä rituaaleja ei ollut aina mahdollista suorittaa. Etenkin hautaamiseen ja vainajien käsittelyyn liittyvät rituaalit jäivät usein olosuhteiden pakosta puutteellisiksi. Tällaiset tapahtumat järkyttivät varmasti ihmisiä, ja ne ovatkin painuneet tiukasti ihmisten mieleen.

Vertailtaessa tutkimuskirjallisuutta ja muistitietoaineistoja eräs asia kiinnittää huomiota. Muistitietoaineistossa hoitoloihin ja köyhäinmajoihin tai hätäaputyömaihin liittyviä mainintoja ei ole kovin runsaasti. Tutkimuskirjallisuudessa sen sijaan niitä ja niissä vallinneita olosuhteita käsitellään

huomattavasti enemmän. Joitakin kertomuksia hoitoloissa olleilta löytyy toki muistitietoaineistoistakin, mutta enemmän nousevat esille kertomukset hoitoloihin liittyneistä väärinkäytöksistä ja niissä nähdystä kuolemista. Syynä siihen, että tutkimuskirjallisuudessa aihetta on käsitelty enemmän, on mahdollisesti se, että nälkävuosina työhuone- ja sairausmajajärjestelmältä odotettiin paljon. Sitä pidettiin keinona ratkaista kerjäläisongelma. Kuitenkin hätäaputyömaista ja työhuoneista muodostui paikkoja, joissa taudit levisivät ja kuolema niitti satoa. Toimenpiteiden epäonnistuminen ja tämän epäonnistumisen syyt ovat herättäneet paljon kiinnostusta tutkijoiden keskuudessa. Lisäksi aiheeseen liittyvää lähdeaineistoa on runsaasti: piirilääkärien raportteja, viranomaisten asiakirjoja ym. aineistoa. Tämän vuoksi aihe on ollut hedelmällinen tutkimuskohde.

50 vuotta nälkävuosien jälkeen kerättyjen muistitietoaineistojen kertojat ovat nälkävuodet lapsena kokeneita tai vanhemmiltaan tapahtumista kuulleita. Tämä vaikuttaa siihen, millaisia asioita nälkävuosista kerrotaan. Kertomukset paakkuisista jauhomatoista tai sadonkorjuusta kintaat kädessä ovat selvästi lapsen näkökulmasta nähtyjä. Ne ovat poikenneet riittävästi normaalista arkielämästä painuakseen syvälle ihmisten mieleen. Samoin kuoleman ja kuolleiden ihmisten tai kerjäläisjoukkojen näkeminen on vaikuttanut voimakkaasti lasten mieleen. Nämä asiat ovat myös niitä, joita nälkävuodet kokeneet ihmiset kertovat edelleen lapsilleen ja lastenlapsilleen. Kun kertomukset kulkevat riittävän monen sukupolven yli, ne muuttuvat vähitellen tarinoiksi, joihin saattaa liittyä liioittelua tai joidenkin asioiden korostumista. Kuulijaa ei välttämättä edes pyritä vakuuttamaan näiden kertomusten todenperäisyydestä. Kuitenkin ne välittävät jotain olennaista nälkävuosista, ne kertovat siitä epätoivosta ja kauhusta, joita nälkävuosina on koettu ja joilla näitä kokemuksia on muisteltu.

Lähteet ja kirjallisuus

Arkistolähteet:

Kansallisarkisto (KA), Helsinki

Suomen Historiallinen Seura Ry (SHS)

Nälkävuositoimikunnan aineisto

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkisto (SKS, KRA)

Paikallistarinakortisto

Yhteiskunta

Tuhoisia tapahtumia

Vaasan maakunta-arkisto (VMA), Vaasa

Etelä-Pohjalaisen osakunnan (EPO) kotiseutuarkisto

Asiakirjoja ja muistitietoa nälkävuosilta 1867 - 68

Kirjallisuus:

Aaltonen, Leena, ”Hautauskulttuurin historiaa Suomessa”. Teoksessa Kiiskinen, Kyösti, *Hautauskulttuuri Suomessa*. Suomen Hautausoimistojen Liiton 50-vuotisjuhlakirja. Suomen Hautausoimistojen Liitto ry: Jyväskylä 1992.

Abrams, Lynn, *Oral History Theory*. Routledge: London 2010.

Alanen, Aulis J., *Etelä-Pohjalaisen Osakunnan historia 1908–1933*. Forssan Kirjapaino Oy: Forssa 1933.

Alanen, Aulis J., *Lapuan noidat*. Eripainos julkaisusta Kytösavut III. Vaasa 1947.

Alapuro, Risto, ”Valta ja valtio”. Teoksessa Haapala, Pertti (toim.), *Talous, valta ja valtio: Tutkimuksia 1800-luvun Suomesta*. Vastapaino: Tampere 1990, s. 237–254.

Fingerroos, Outi & Haanpää, Riina, ”Muistitietotutkimuksen ydinkysymyksiä”. Teoksessa Fingerroos, Outi & Haanpää, Riina & Heimo, Anne & Peltonen, Ulla-Maija (toim.), *Muistitietotutkimus: Metodologisia kysymyksiä*. SKS: Helsinki 2006. s. 25–48.

Häkkinen, Antti, ”Nälkävuosien sosiaalinen protesti”. Teoksessa Pitkänen, Kari (toim.), *Nälkä, talous, kontrolli: Näkökulmia kriisien ja konfliktien syntyyn, merkitykseen ja kontrolliin*. Helsingin yliopiston talous- ja sosiaalhistorian laitos sekä Suomen Akatemian tutkimushanke ”1860-luvun suuret nälkävuodet”: Helsinki 1987, s. 69–77.

Häkkinen, Antti, ”Nälkä, valta ja kylä 1867 – 1868”. Teoksessa Haapala (toim.) *Talous, valta ja valtio: Tutkimuksia 1800-luvun Suomesta*. Vastapaino: Tampere 1990, s. 103–125.

Häkkinen, Antti (1991a), ” ”Kuolema tulee jäkäläleivästä” – Hätäravinto, jäkäläleipävalistus ja sen vastaanotto.” Teoksessa Häkkinen, Antti & Ikonen, Vappu & Pitkänen, Kari & Soikkanen, Hannu (toim.), *Kun halla nälän tuskan toi: Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet*. WSOY: Porvoo 1991, s. 91–113.

Häkkinen, Antti (1991b), ” ”Pernaan Lapuan tie tehtiin jauhonaalolla nälkävuosina” – Hätäaputyöt: epäonnistuiko valtiolta?” Teoksessa Häkkinen, Antti & Ikonen, Vappu & Pitkänen, Kari & Soikkanen, Hannu (toim.), *Kun halla nälän tuskan toi: Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet*. WSOY: Porvoo 1991, s. 129–157.

Häkkinen, Antti (1991c), ” ”Vilja valkeni, mutta tyttären puku mustui” – Nälkävuosien väärinkäytösepäilyt”. Teoksessa Häkkinen, Antti & Ikonen, Vappu & Pitkänen, Kari & Soikkanen, Hannu (toim.), *Kun halla nälän tuskan toi: Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet*. WSOY: Porvoo 1991, s. 195–203.

Häkkinen, Antti (1991d), ” ”Ja he oli kuullu että toiselle paikkakunnalle oli tullu semmonen jauhomatto että oli ryssänraato...” – Nälkävuodet, usko ja taikausko”. Teoksessa Häkkinen, Antti & Ikonen, Vappu & Pitkänen, Kari & Soikkanen, Hannu (toim.), *Kun halla nälän tuskan toi: Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet*. WSOY: Porvoo 1991, s. 237–249.

Häkkinen, Antti, ”Vaikuttivatko väärät hätäaputoimet vuosien 1867–1868 suureen kuolleisuuteen?” Teoksessa Karonen, Petri (toim.), *”Pane leipään puolet petäjäistä” – Nälkä- ja pulavuodet Suomen historiassa*. Jyväskylän yliopiston Suomen historian laitoksen 14.–15.6.1993 järjestämän kesäkurssin esitelmät. Jyväskylän yliopisto, Historian laitos. Suomen historian julkaisuja 19. Jyväskylä 1994, s. 62–82.

Häkkinen, Antti, ”Kiertäminen, kulkeminen ja muukalaisuuden kohtaaminen 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun maalaisyhteisöissä”. Teoksessa Häkkinen, Antti & Pulma, Panu & Tervonen, Miika

(toim.), *Vieraat kulkijat – tutut talot. Näkökulmia etnisyyden ja köyhyyden historiaan Suomessa*. Historiallinen Arkisto 120. SKS: Helsinki 2005, s. 225–262.

Häkkinen, Antti & Peltola, Jarmo, ”Suomalaisen ”alaluokan” historiaa. Köyhyys ja työttömyys Suomessa 1860–2000”. Teoksessa Häkkinen, Antti & Pulma, Panu & Tervonen, Miika (toim.), *Vieraat kulkijat – tutut talot. Näkökulmia etnisyyden ja köyhyyden historiaan Suomessa*. Historiallinen Arkisto 120. SKS: Helsinki 2005, s. 39–94.

Hietaniemi, Tuija, ”Järjestysvalta ja yhteiskunnan kriisit”. Teoksessa Pitkänen, Kari (toim.), *Nälkä, talous, kontrolli: Näkökulmia kriisien ja konfliktien syntyyn, merkitykseen ja kontrolliin*. Helsingin yliopiston talous- ja sosiaalhistorian laitos sekä Suomen Akatemian tutkimushanke ”1860-luvun suuret nälkävuodet”, Helsinki 1987, s. 85–92.

Ikonen, Vappu (1991a), ” ”On syöty kaikkea, joka vain on ollut kiveä pehmeämpää” – Ravintokysymys 1860-luvulla.” Teoksessa Häkkinen, Antti; Ikonen, Vappu; Pitkänen, Kari & Soikkanen, Hannu (toim.), *Kun halla nälän tuskan toi: Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet*. WSOY: Porvoo 1991, s. 81–90.

Ikonen, Vappu (1991b), ” ”Tervaa ... vastaan saatiin Oulun kauppiailta enakkona viljaa, suolaa ja muutakin” – Kauppahuoneiden rooli hätäaikana”. Teoksessa Häkkinen, Antti & Ikonen, Vappu & Pitkänen, Kari & Soikkanen, Hannu (toim.), *Kun halla nälän tuskan toi: Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet*. WSOY: Porvoo 1991, s. 114–125.

Jaakkola, Jouko, ”Sosiaalisen kysymyksen yhteiskunta”. Teoksessa Jaakkola, Jouko & Pulma, Panu & Satka, Mirja & Urponen, Kyösti (toim.), *Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva: Suomalaisen sosiaalisen turvan historia*. Sosiaaliturvan keskusliitto: Jyväskylä 1994, s. 71–161.

Jutikkala, Eino, ”Ilmaston muutokset ja historia”. Teoksessa Karonen, Petri (toim.), *”Pane leipään puolet petäjäistä” – Nälkä- ja pulavuodet Suomen historiassa*. Jyväskylän yliopiston Suomen historian laitoksen 14. – 15.6.1993 järjestämän kesäkurssin esitelmät. Jyväskylän yliopisto, Historian laitos. Suomen historian julkaisuja 19. Jyväskylä 1994, s. 43–61.

Jutikkala, Eino, ”Katovuodet”. Teoksessa Rasila, Viljo & Jutikkala, Eino & Mäkelä-Alitalo, Anneli (toim.), *Suomen maatalouden historia I: Perinteisen maatalouden aika. Esihistoriasta 1870-luvulle*. SKS: Helsinki 2004, s. 504–513.

Kalela, Jorma, ”Muistitiedon näkökulma historiaan”. Teoksessa Fingerroos, Outi & Haanpää, Riina & Heimo, Anne & Peltonen, Ulla-Maija (toim.), *Muistitietotutkimus: Metodologisia kysymyksiä*. SKS: Helsinki 2006, s. 67–92.

Keränen, Jorma, ”Nälkämaan laulu. Kainuu esimerkkinä nälkäalueesta”. Teoksessa Karonen, Petri (toim.), *”Pane leipään puolet petäjäistä” – Nälkä- ja pulavuodet Suomen historiassa*. Jyväskylän yliopiston Suomen historian laitoksen 14. – 15.6.1993 järjestämän kesäkurssin esitelmät. Jyväskylän yliopisto, Historian laitos. Suomen historian julkaisuja 19. Jyväskylä 1994, s. 43–61.

Korkiakangas, Pirjo, ”Etnologisia näkökulmia muistiin ja muisteluun”. Teoksessa Fingerroos, Outi & Haanpää, Riina & Heimo, Anne & Peltonen, Ulla-Maija (toim.), *Muistitietotutkimus: Metodologisia kysymyksiä*. SKS: Helsinki 2006, s. 120–144.

Kuusterä, Antti, ”1860-luvun epäonnistunut talouspolitiikka”. Teoksessa Pitkänen, Kari (toim.), *Nälkä, talous, kontrolli: Näkökulmia kriisien ja konfliktien syntyyn, merkitykseen ja kontrolliin*. Helsingin yliopiston talous- ja sosiaalhistorian laitos sekä Suomen Akatemian tutkimushanke ”1860-luvun suuret nälkävuodet”, Helsinki 1987, s. 43–57.

Laurén, Kirsi, ”Kirjoitetun kokemuksen kiehtovuus”. Teoksessa Pöysä, Jyrki & Järviluoma, Helmi & Vakimo, Sinikka (toim.), *Vaeltavat metodit*. Kultaneito VIII. Suomen Kansantietouden Tutkijain Seura: Joensuu 2010.

Leino-Kaukiainen, Pirkko & Heikkinen, Anja, ”Millaisessa Suomessa – sellaisessa koulussa”. Teoksessa Heikkinen, Anja & Leino-Kaukiainen, Pirkko (toim.), *Valistus ja koulunpenkki: Kasvatus ja koulutus Suomessa 1860-luvulta 1960-luvulle*. SKS: Hämeenlinna 2011, s. 16–22.

Miettunen, Katja-Maria, *Menneisyys ja historiakuva. Suomalainen kuusikymmentäluku muistelijoiden rakentamana ajanjaksona*. Bibliotheca Historica 126. SKS: Saarijärvi 2009.

Meurman, Agathon, *Nälkävuodet 1860-luvulla*. Kansanvalistusseura: Helsinki 1892.

Mäkinen, Virpi, ”Armeliaisuuden teoista pakkotoimiin. Kerjäläisyys keskiajalta varhaiselle uudelle ajalle”. Teoksessa Mäkinen, Virpi & Pessi, Anne Birgitta (toim.), *Kerjääminen eilen ja tänään: Historiallisia, oikeudellisia ja sosiaalipoliittisia näkökulmia kerjäämiseen*. Vastapaino: Tampere 2009, s. 41–69.

Nikander, Esko, ”Kirkollisen ja maallisen kouluhallinnon eroaminen”. Teoksessa Heikkinen, Anja & Leino-Kaukiainen, Pirkko (toim.), *Valistus ja koulunpenkki: Kasvatus ja koulutus Suomessa 1860-luvulta 1960-luvulle*. SKS: Hämeenlinna 2011, s. 141–155.

Pekkarinen, Jukka, ”Yhteiskunnallisten kriisien merkitys talouspolitiikan murroksissa”. Teoksessa Pitkänen, Kari (toim.), *Nälkä, talous, kontrolli: Näkökulmia kriisien ja konfliktien syntyyn, merkitykseen ja kontrolliin*. Helsingin yliopiston talous- ja sosiaalhistorian laitos sekä Suomen Akatemian tutkimushanke ”1860-luvun suuret nälkävuodet”, Helsinki 1987, s. 59–67.

Peltonen, Matti, ”Suomalainen maatalouskysymys”. Teoksessa Haapala (toim.) *Talous, valta ja valtio: Tutkimuksia 1800-luvun Suomesta*. Vastapaino: Tampere 1990, s. 195–212.

Peltonen, Matti, ”Uudet kaupallistumisen muodot”. Teoksessa Peltonen, Matti (toim.) *Suomen Maatalouden historia II: Kasvun kriisien aika. 1870-luvulta 1950-luvulle*. SKS: Jyväskylä 2004, s. 77–134.

Pentikäinen, Juha, *Suomalaisen lähtö. Kirjoituksia pohjoisesta kuolemankulttuurista*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 530. SKS: Helsinki 1990.

Pesonen, Niilo, *Terveyden puolesta – sairautta vastaan. Terveysten- ja sairaanhoito Suomessa 1800- ja 1900-luvulla*. WSOY: Helsinki 1980.

Piirainen, Veikko, *Kylänkierrolta kunnalliskotiin. Savon ja Pohjois-Karjalan maaseudun vaivashoitotoiminta vaivashoidon murroskautena 1800-luvun jälkipuoliskolla*. Historiallisia tutkimuksia XLIX. SHS: Helsinki 1958.

Pitkänen, Kari, ”Johdanto”. Teoksessa Pitkänen, Kari (toim.), *Nälkä, talous, kontrolli: Näkökulmia kriisien ja konfliktien syntyyn, merkitykseen ja kontrolliin*. Helsingin yliopiston talous- ja sosiaalishistorian laitos sekä Suomen Akatemian tutkimushanke ”1860-luvun suuret nälkävuodet”, Helsinki 1987, s. 1–10.

Pitkänen, Kari (1991a), ”Kärsimysten ja ahdingon vuosikymmen – 1860-luvun yleiskuva”. Teoksessa Häkkinen, Antti & Ikonen, Vappu & Pitkänen, Kari & Soikkanen, Hannu (toim.), *Kun halla nälän tuskan toi: Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet*. WSOY: Porvoo 1991, s. 36–77.

Pitkänen, Kari (1991b), ” ”Ruumiita kuin puita pinossa” – Kuoleman satoiset vuodet”. Teoksessa Häkkinen, Antti & Ikonen, Vappu & Pitkänen, Kari & Soikkanen, Hannu (toim.), *Kun halla nälän tuskan toi: Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet*. WSOY: Porvoo 1991, s. 207–223.

Pitkänen, Kari J., “The Road to Survival or Death? Temporary Migration During the Great Finnish Famine in the 1860s”. Teoksessa Häkkinen, Antti (toim.), *Just a Sack of Potatoes? Crisis Experiences in European Societies, Past and Present*. Studia Historica 44. SHS: Helsinki 1992, s. 87–118.

Pitkänen, Kari J., *Deprivation and Disease. Mortality During the Great Finnish Famine of the 1860s*. Publications of the Finnish Demographic Society, 14. Tiedekirja: Helsinki 1993.

Portelli, Alessandro, ”Mikä tekee muistitietotutkimuksesta erityisen?” Teoksessa Fingerroos, Outi & Haanpää, Riina & Heimo, Anne & Peltonen, Ulla-Maija (toim.), *Muistitietotutkimus: Metodologisia kysymyksiä*. SKS: Helsinki 2006, s. 49–64.

Pulma, Panu (2009a), ”Kerjäläisyys, irtolaisuus, ”mustalaisuus”. Historiallisia yhteyksiä.” Teoksessa Mäkinen, Virpi & Pessi, Anne Birgitta (toim.), *Kerjääminen eilen ja tänään: Historiallisia, oikeudellisia ja sosiaalipoliittisia näkökulmia kerjäämiseen*. Vastapaino: Tampere 2009, s. 71–95.

Pulma, Panu (2009b), ”Kuntien itsehallinto, paikallinen demokratia ja valtio”. Teoksessa Savolainen Raimo (toim.), *Oma hallinto: Kansakuntaa rakentamassa 1809–2009*. Edita Publishing Oy: Porvoo 2009, s. 232–249.

Pulma, Panu, ”Köyhästäkö kansalainen? Köyhyys 1800-luvun poliittisena ongelmana”. Teoksessa Haapala (toim.) *Talous, valta ja valtio: Tutkimuksia 1800-luvun Suomesta*. Vastapaino: Tampere 1990, s. 169–193.

Pulma, Panu, ”Vaivaisten valtakunta”. Teoksessa Jaakkola, Jouko & Pulma, Panu & Satka, Mirja & Urponen, Kyösti (toim.), *Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva: Suomalaisten sosiaalisen turvan historia*. Sosiaaliturvan keskusliitto: Jyväskylä 1994, s. 15–70.

Ricoeur, Paul, *Memory, History, Forgetting*. The University of Chicago Press, Chicago 2004.

Roediger III, Henry L. & Zimbardo, Philip M. & Butler, Andrew C., ”The Role of Repeated Retrieval in Shaping Collective Memory”. Teoksessa Boyer, Pascal & Wertsch, James V. (ed.), *Memory in Mind and Culture*. Cambridge University Press: New York 2009, s. 138 – 170.

Soikkanen, Hannu, ”Politiikka vaiko talous protestiliikkeiden taustalla”. Teoksessa Pitkänen, Kari (toim.), *Nälkä, talous, kontrolli: Näkökulmia kriisien ja konfliktien syntyyn, merkitykseen ja kontrolliin*. Helsingin yliopiston talous- ja sosiaalhistorian laitos sekä Suomen Akatemian tutkimushanke ”1860-luvun suuret nälkävuodet”, Helsinki 1987, s. 105–113.

Soikkanen, Hannu, ””Siikajoella tehtiin pastorin paikka köyhäin koiksi” – Papit ja kansa hätäaikana”. Teoksessa Häkkinen, Antti & Ikonen, Vappu & Pitkänen, Kari & Soikkanen, Hannu (toim.), *Kun halla nälän tuskan toi: Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet*. WSOY: Porvoo 1991, s. 224–236.

Turpeinen, Oiva, *Nälkä vai tauti tappoi? Kauhunvuodet 1866-1868*. Historiallisia tutkimuksia 136. SHS: Helsinki 1986.

Turpeinen, Oiva, *Näläntorjunta ja hyvinvointivaltion perusteet. Hallinto ja kansalainen Suomessa 1808 – 1905*. Hallintohistoriallisia tutkimuksia 4. Valtion Painatuskeskus: Helsinki 1991.

Vihola, Teppo, ”Mitä ihminen tarvitsi elääkseen?” Teoksessa Karonen, Petri (toim.), *”Pane leipään puolet petäjäistä” – Nälkä- ja pulavuodet Suomen historiassa*. Jyväskylän yliopiston Suomen historian laitoksen 14. – 15.6.1993 järjestämän kesäkurssin esitelmät. Jyväskylän yliopisto, Historian laitos. Suomen historian julkaisuja 19. Jyväskylä 1994, s. 83–92.

Vihola, Teppo, ”Pärjääkö pienviljelys?” Teoksessa Peltonen, Matti (toim.) *Suomen Maatalouden historia II: Kasvun kriisien aika. 1870-luvulta 1950-luvulle*. SKS: Jyväskylä 2004, s. 135–216.

Vuorinen, Heikki S., *Tautinen Suomi 1857–1865*. Tampere University Press: Tampere 2006.

Weiss, Holger, ”Nälkä”. Teoksessa Marjomaa, Risto & Nurmiainen, Jouko & Weiss, Holger (toim.), *Ilmestyskirjan ratsastajat. Sota, nälkä, taudit ja kuolema historiassa*. Sivilisaatiohistoria-sarja. Vastapaino: Tampere 2000. s. 111–190.

Östman, Ann-Catrin, ”Mekanisoinnin ensimmäinen aalto”. Teoksessa Peltonen, Matti (toim.) *Suomen Maatalouden historia II: Kasvun kriisien aika. 1870-luvulta 1950-luvulle*. SKS: Jyväskylä 2004, s. 19–76.

Internet-lähteet:

Forsius, Arno, *Vaatetäit tautien välittäjinä*. [<http://www.saunalahti.fi/arnoldus/vaatetai.html>]. Luettu 15.1.2015.

Forsius, Arno, *Ergotismi eli Pyhän Antoniuksen tuli*. [<http://www.saunalahti.fi/arnoldus/ergotism.html>]. Luettu 15.1.2015.

Forsius, Arno, *Humoraalioppi ja humoraalipatologia*. [www.saunalahti.fi/arnoldus/humopato.html] Luettu 17.2.2015.

Kervinen, Timo & Nenonen, Marko, *Noitavainojen ja magian historiaa vuosilukuina*. [<http://www15.uta.fi/yky/arkisto/historia/noitanetti/ajat.html>]. Luettu 15.1.2015.

Osmankäämi [<http://wikikko.info/wiki/Osmankäämi.html>]. Luettu 15.1.2015.

Liite 1. Saatekirje SHS:n nälkävuositoimikunnan keräykseen

”Suomen Historiallinen Seura, jonka työohjelmaan kuuluu myöskin historiallinen keräily, on katsonut suotavaksi, että kansamme ankarasta taistelusta nälänhätää vastaan puolivuosisataa sitten koottaisiin talteen yhteen paikkaan mahdollisimman paljon tietoja, mitä on eri tahoilta, vanhojen ihmisten muisteloista ja paikkakunnallisista arkistoista ja kokoelmista, yksityisten muistiinpanoista y.m. saatavana. Kun Historiallinen Seura on antanut allekirjoittaneille toimeksi pitää huolta keräilytyön toimeenpanemisesta, käännyimme täten kansalaisten puoleen kehoituksella tällaisilla tiedoilla rikastuttaa isänmaallista tutkimusta ja julkaisemme ohjaukseksi tietojen keräilijöille alempana olevan tiedustelun kysymyksinensä. Koska luonnollisestikin keskusarkistoissa, kirjallisuudessa ja sanomalehdistössäkin ovat asiakirjat ja muut tietoaineokset tulevat puheenaolevaa kansamme koettelemuksen aikaa kuvatessa huomioonotettaviksi, ei näissä kysymyksissä ole niihin viitattu.

Kysymysten johdosta tietoja kerääviä pyydetään käyttämään, mikäli aikaa on, kaikki ne asiakirjalliset tiedot, mitä saatavissa on, jäljentäen asiakirjan tarkoin sanasta sanaan. Jos ei aika tähän riitä, olisi tärkeätä saada viittaus siitä, missä asiakirja säilytetään ja minkä verran tietolähteitä mahdollisesti on jäänyt käyttämättä.

Yhtä tärkeätä on muistotietojen merkitseminen. Olisi hyvä merkitä muistoon myöskin, kutka henkilöt selvästi ja hyvin muistavat tiedusteltuja asioita, jotta mahdollisesti voidaan tarvittaessa kääntyä uudelleen heidän puoleensa.

Samalle paperiliuskalle älköön merkittäkö eri asioita koskevia tietoja. Jollei kaikkiin kysymyksiin voidakaan vastausta antaa, ollaan kiitollisia niistä vastauksista, joita saadaan.

Kaikki muistiinpanot pyydetään lähettämään Suomen Historialliselle Seuralle (osoite: **Helsinki, Tieteellisten seurain talo**) niin pian kuin voidaan ja viimeistään 1 p:ksi marraskuuta 1917.

Kysymyksiä:

1. Mitä tiedetään sääseikoista ja vuodentakulusta 1860-luvulla? (Lumen ja jään tulosta ja lähdöstä, lehden puhkeamisesta, kylvöajoista, halloista, vuodentulosta, toimeentulosta y. m.).
Onko kukaan paikkakunnalla ehkä tehnyt näistä asioista samanaikaisia muistiinpanoja?
(Jos niitä on, missä ja kenellä niitä on ja saadaanko ne jäljennettäväksi).
2. Erityisesti kysytään näitä tietoja v:lta 1867. (Merkitään muisteloita niistä).
3. Millainen oli vuodentulo 1867? (Erikseen viljasta, kustakin lajista, tatarista, perunoista, nauriista, rehuista; oliko marjoja, sieniä tai muita ja koottiinko niitä talven varaksi?).
4. Millainen oli taloudellinen tila paikkakunnalla 1866-67 ennen katoa? Mitä tiedetään yksityisten varallisuusseikoista, jyvävaroista ja mitä yhteisistä varastoista ja veloista?

5. Mitä ylimääräisiä avustustoimenpiteitä pantiin vireille talvella 1867?
6. Koska kunnallishallinto uuden kunnallisasetuksen mukaan järjestettiin? Mitä kuntia oli samassa kunnallishallinnossa? Oliko yhteishallinto voimassa kaikissa asioissa, vai oliko esim. vaivaishoito seurakunnittain järjestetty? Kutka johtivat kunnallishallintoa? (Kuntakokouksen esimies ja varaesimies, kunnallislautakunnan puheenjohtaja ja varapuheenjohtaja, muita mainittavia ”kunnanmiehiä”.)
Ovatko pöytäkirjat ja muu arkisto säilyneet?
7. Millainen oli elinkeinojen tila paikkakunnalla noina aikoina? (Maanviljelyksen, karjanhoidon, tervanpolton, käsitöiden, metsästyksen, kalastuksen y. m. Mikäli voidaan saada, kootaan sekä tekotaidon ja –tavan että talouden puolta valaisevia tietoja).
8. Mitä tietoja on niiden toimeentulosta 1867-68, jotka itse auttoivat itseänsä? (Koetetaan saada vanhoilta talonhaltijoilta y. m. mahdollisimman asiallisia kertomuksia yksityisten talojen, torppien ja myöskin herraskotien oloista, mitä ruoka-aineita käytettiin, miten valmistettiin, miten avustettiin puutteessa olevia y. m. s.)
Kuinka yleisesti arvioidaan käytetyn hätäleipää? Mistä aineksista hätäleipää valmistettiin? (Miten valmistettiin pottua ja muita hätäleipäaineita ja miten leipä leivottiin ja paistettiin?)
Mitä muita poikkeuksia tehtiin entisistä ravinto-oloista?
Mitä muistetaan joulunvietosta 1867?
9. Koska ja kenen toimesta ryhdyttiin yhteisiin avustustoimenpiteisiin 1867-68?
Syntyikö avustustoimenpiteitä varten uusia järjestöjä? (”Naisyhtiöitä”, käsityöseuroja y. m.)
10. Säädettiinkö ylimääräistä verotusta ja millaista? Keneltä perittiin? Saatiinko lainaa tahi avustusta vaivaishoitoa varten? (Valtiolta, apurahastoista y. m.)
Saatiinko lahjoituksia puutteen torjumiseksi? Keneltä ja suuriako?
11. Pantiinko toimeen yleisiä hätäaputoimia? Mitä? Ryhtyivätkö yksityiset talolliset teettämään töitä avustuksensa tarvitsevia?
12. Millaisia olivat kunnan toimenpiteet puutteen torjumiseksi? (Hoitolat, ruokalot, sairaalat y. m. s.)
Mitä hätäleipä-aineita niihin hankittiin? Miten niitä valmistettiin?
13. Kuinka järjestettiin ”hoitolat”? Kuka niitä johti? Mitä tiedetään niissä vallinneista oloista?
14. Annettiinko hoitoloissa oleville lapsille erityistä opetusta? Palkattiinko sitä varten opettajia?
15. Pysyivätkö köyhät paikkakunnalla, vai lähtivätkö kiertelemään? Mihin päin yleensä kulkivat?
Mitä tietoja on muille paikkakunnille kulkeutuneista?

16. Tuliko paikkakunnalle muualta kerjäläisiä? Mistä enimmäen? Miten niitä kohdeltiin?
17. Muistetaanko, että nälkä ja ahdinko olisivat painaneet erityisiä merkkejä ihmisten ulkonäköön tai luonteeseen? Muistaako kukaan rippikoulunkäyntiä 1868, oliko silloin nuorisossa ja sen oloissa mitään erikoista? Löyhtyikö yleensä rehellisyyden- ja siveudentunto näinä vuosina?
18. Mihin valtaan taudit ja kuolevaisuus pääsivät? Onko tietoa, kuoliko ihmisiä suorastaan nälkään? Mitä tietoja on kulkutaudeista (rokosta, punataudista, lavantaudista, (”lämpimästä taudista”) y. m.) ja muusta sairaudesta sekä syöpäläisten karttumisesta? Ryhdyttiinkö valtion tahin kunnan puolesta mihinkään toimiin kulkutautien torjumiseksi? (Toimitettiin pappilaan tahin muuhun paikkaan lääkkeitä, minkälaisia, kuka niitä hoiti y. m. s.)
Laitettiin erityinen hautausmaa kuolleita köyhiä varten?
19. Koska yleiset hätäaputoimet lakkasivat?
20. Millainen oli vuodentulo v. 1868 ja seuraavina vuosina?
21. Ryhdyttiinkö nälkävuonna toimenpiteisiin hädän torjumiseksi vastaisina aikoina?
22. Mitä katsotaan katovuoden vaikuttaneen paikkakunnan olojen myöhempään kehitykseen?
23. Mitä katovuoden tuottamia erikoisia ihmiskohtaloita muistetaan?

Helsingissä toukokuulla 1917.

A.R. Cederberg.

K. Grotenfelt.

N. Liakka.

K. R. Melander.

Helsinki 1917. Helsingin Uusi Kirjapaino-Osakeyhtiö.

Liite 2. Köyhäin lasten kiitoslaulu
Suomen vuodentulon johdosta, syksyllä 1868

Vuos sitten mylly seisoi vaan,
ei nähnyt äiti itkultaan,
ja isän käsi herpos,
mut veli vaipui kuolemaan.

Yli meidän sekä maamme, oi,
näät Herra rangaistuksen toi,
kun hänet unhotimme,
vaikk' kyllin kaikkea hän soi.

Kodista meidät pienoiset
vei mieron teille askelet,
ja Herra yksin tiesi,
miss' yöksi saimme vuotehet.

Vei tiemme tyhjiin pöytihin,
– ken säälii, ken on kovakin –
yösäässä kiertelimme
kuin pyrypilvet talvisin.

Niin hajaannuimme harhaten
kuin syksyn lehdet tuulehen;
ei muistu mieleen enää
puu, miss' on koti jokaisen.

Noin kului talvi kolkon maan,
ken kaatui, hän ei noussutkaan;
nyt taivaan tähdet tuikki,

ja turvasimme Jumalaan.

Taas Herra päivän paistaa soi,
maan kurjan puoleen katseen loi
ja poisti rangaistuksen,
mi viime vuonna kadon toi.

Ja siunas Herra taivaan säät,
taas loisti puut ja tähkäpää;
ol' ihmeen kaunis suvi,
ja syys toi jyvät täyteläät.

On mylly päässyt jauhamaan,
nyt äiti kehrää lankojaan,
nyt isä pui, ja meillä
on lapsuuskoti ennallaan.

Ken nää nyt unhottaisi pois?
Ken kylmänä nyt vaiti ois?
Ei, silloin kun käy mylly,
jo kivet itse haastaa vois!

Ja pelto Herraa julistais,
myös puidut oljet äänen sais,
ja leipäkulta laulais,
ja kukat riihen verhoais.

Mut riemuitsee nyt rinnat nää,
ja lasten mieli nöyräks jää,
ja meidän täytyy laulaa
ja taivaan Herraa ylistää.

Oi, Isä, sulle kiitos on
ja kiitos harras, rajaton,
sa murheen poistit maasta
ja johdit tiemme valohon.

Nyt neuvo meitä seuraamaan
sun pyhää tahtoasi vaan,
ett' osaisimme oikein
sun lahjaas käyttää onneks maan,

ett' ilon aikaan, murheiden
me tuome sulle kiitoksen,
ja niin sa meille rauha
suo maallinen ja ikuinen!

Z. Topelius. Lukemisia lapsille IV. Porvoo 1965. s. 203-205

Liite 3. Köyhäin lasten kiitoslaulu hoitolassa

Kuink' olet meille hyvä, sa
isämme, Herra Jumala,
mi meidät, suojaas ottaen,
toit hoiviin hyväin ihmisten.

Niin olimme kuin linnut vaan,
joill' ei oo oksaa turvanaan,
ei pesää pientä, lämpimää,
kun raivoo talven tuiskusää.

Nyt olo meill' on huoleton
ja ruoka, vaatteet meillä on,
nyt saamme käskys oppia,
sua ylistää myös, Jumala!

Sua sydämeistä kiitämme,
ett' annoit armos heikoille
ja meille, linturaukoillen,
soit pesäoksan pienoisen.

Oi isä, siunaa rakkahat
tään kodin uuden antajat,
suo heille paljon lahjojas
sa luona, Isä, taivaassas!

Ja muista muita raukkoja,
joill' ei oo leivän rahtusta,
ei vuodetta, mi levon tuo;

sa heille sama hyvyys suo!

Sa hyvä isä, armainen,
suo, että vuoksi Jeesuksen
ain oomme lapses alati
ja saamme rauhan luonasi.

*Z. Topelius. Lukemisia lapsille IV. Porvoo
1965. s. 206-207*